

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

**ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ»**

Ευτυχία Παυλινέρη

Η συνεισφορά της συζύγου στο γάμο

Διπλωματική εργασία

Επιβλέπων Καθηγητής: Αριστείδης Χατζής

Πειραιάς, Νοέμβριος 2020

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ»

ΒΕΒΑΙΩΣΗ ΕΚΠΟΝΗΣΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Δηλώνω υπεύθυνα ότι η διπλωματική εργασία για τη λήψη του μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών, του Πανεπιστημίου Πειραιώς, «Δίκαιο και Οικονομία» με τίτλο

«Η συνεισφορά της συζύγου στο γάμο»

έχει συγγραφεί από εμένα αποκλειστικά και στο σύνολό της. Δεν έχει υποβληθεί ούτε έχει εγκριθεί στο πλαίσιο κάποιου άλλου μεταπτυχιακού προγράμματος ή προπτυχιακού τίτλου σπουδών, στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό, ούτε είναι εργασία ή τμήμα εργασίας ακαδημαϊκού ή επαγγελματικού χαρακτήρα.

Δηλώνω επίσης υπεύθυνα ότι οι πηγές στις οποίες ανέτρεξα για την εκπόνηση της συγκεκριμένης εργασίας, αναφέρονται στο σύνολό τους, κάνοντας πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου.

Υπογραφή Μεταπτυχιακής Φοιτήτριας:

Ευτυχία Παυλινέρι

Ημερομηνία: 23.11.2020

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....σελ. 4	σελ. 4
Ο γάμος ως σύμβαση.....σελ. 4	σελ. 4
Η αγορά του γάμου και η αξία των μερών.....σελ. 5	σελ. 5
Η νομοθεσία περί διαζυγίουσελ. 7	σελ. 7
Το πρόβλημα της γυναικείας επένδυσης.....σελ. 9	σελ. 9
Προστασία της γυναικείας επένδυσης.....σελ. 13	σελ. 13
1. Το ανθρώπινο κεφάλαιο ως περιουσιακό στοιχείο.....σελ. 13	σελ. 13
2. Η θεωρία του κόστους ευκαιρίας.....σελ. 16	σελ. 16
3. Οι ανεπίσημες προσπάθειες προστασίας.....σελ. 17	σελ. 17
i. Στρατηγική επιλογή συζύγου.....σελ. 17	σελ. 17
ii. Εγγυήσεις και προίκασελ. 17	σελ. 17
iii. Μειωμένη επένδυση στον γάμο.....σελ. 19	σελ. 19
4. Οι νομικές βάσεις της προστασίας της γυναικείας επένδυσης.....σελ. 20	σελ. 20
i. Προγαμιαία συμβόλαια.....σελ. 20	σελ. 20
ii. Η διατροφή ως μέσο αποζημίωσης της εξειδίκευσης στον γάμο.....σελ. 21	σελ. 21
iii. Οι αξιώσεις αποζημίωσης βάσει του δικαίου των συμβάσεων και του δικαίου των αδικοπραξιών.....σελ.25	σελ.25
iv. Έννοιες εμπορικού δικαίου.....σελ. 28	σελ. 28
Συμπεράσματα.....σελ. 29	σελ. 29

Εισαγωγή

Ένας γάμος ξεκινάει με την υπόσχεση των μερών ότι η σχέση θα κρατήσει για όλη τους τη ζωή (Cohen 1987: 267). Η υπόσχεση αυτή υπονοεί μία μεγάλη γκάμα ειδικότερων υποσχέσεων. Πολύ συχνά, η υπόσχεση δεν τηρείται και ο γάμος διαλύεται. Όταν δύο μέρη παντρεύονται, ανταλλάσσουν υποσχέσεις να παράσχουν ο ένας στον άλλο μία ζωή συζυγικών υπηρεσιών. Παράλληλα, πραγματοποιούν εξειδικευμένες επενδύσεις, αποκλειστικά για τον συγκεκριμένο γάμο και απορρίπτουν άλλες ευκαιρίες, για άλλους γάμους ή γενικότερα άλλες δραστηριότητες.

Όσο περνάει ο καιρός, οι σύζυγοι έρχονται αντιμέτωποι με αλλαγές στην χρησιμότητα, την πληροφόρηση αλλά και τις κάθε είδους ευκαιρίες, έτσι κατά τη διάρκεια του γάμου, μπορεί να έχουν διάφορα κίνητρα να τον διαλύσουν (Cohen 1987: 267). Όταν ο γάμος διαλύεται, τα δύο μέρη συνήθως ξεκινούν την αναζήτηση για νέο σύζυγο, άρα θα αντιμετωπίσουν ως συνέπεια τουλάχιστον την κόστος ανεύρεσης νέου συζύγου ίσης αξίας.¹ Όμως, το κόστος ενός διαζυγίου είναι συνήθως μεγαλύτερο για τις γυναίκες, οι οποίες χάνουν πολύ περισσότερα συγκριτικά με τους άνδρες (Wax 1998:517-518, Ellman 1989:44).

Ο γάμος ως σύμβαση

Ο γάμος είναι ένας ιδιαίτερος θεσμός με θρησκευτικές, κοινωνικές και ψυχολογικές προεκτάσεις. Στην παρούσα εργασία, ο γάμος αντιμετωπίζεται ως σύμβαση, λαμβάνοντας φυσικά υπόψη τις ιδιομορφίες του (Cohen 1987: 271, Posner 1989: 204, Brining & Crafton 1994: 881). Έτσι, ο γάμος από νομικής και οικονομικής απόψεως, αποτελεί μία ιδιόμορφη σύμβαση.² Τα μέρη τη συνάπτουν δίνοντας ασαφείς υποσχέσεις και

¹ Βλ. Cohen (1987: 267) (“*When a marriage ends in divorce, both parties usually return to the marriage market, the conceptual place in which the original marriage partner was secured and the marriage agreement concluded.*”)

² Το ότι η ίδια η κοινωνία αντιλαμβάνεται τον γάμο ως συμφωνία, ως σύμβαση αποδεικνύεται και από τις σύγχρονες εξελίξεις στο οικογενειακό δίκαιο. Όλο και περισσότερες χώρες, μεταξύ αυτών και η Ελλάδα, εισάγουν στις νομοθεσίες του νέους τρόπους ένωσης ζευγαριών, όπως το σύμφωνο συμβίωσης. Όσο η

αναλαμβάνοντας μία γενικότερη υποχρέωση απόλυτης δέσμευσης, χωρίς να εξειδικεύονται οι όροι της συμφωνίας, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των μερών (Cohen 1987: 272), οι οποίες πάντως, σε γενικές γραμμές, είναι κοινός τόπος σε όλες τις σύγχρονες κοινωνίες.³ Κάθε μέρος υπόσχεται στο άλλο εφ' όρου ζωής δέσμευση και αφοσίωση. Ως αντάλλαγμα, για την υπόσχεση που λαμβάνουν, τα μέρη απαρνούνται κάθε άλλη ευκαιρία για πιθανά ταίρια και επενδύουν αποκλειστικά στον συγκεκριμένο γάμο (Wax 1998: 540).

Όταν τα μέρη συνάπτουν έναν γάμο, αναμένουν, ότι θα απολαμβάνουν κάποιες συζυγικές υπηρεσίες εφ' όρου ζωής. Όταν ο γάμος διαλύεται, η παροχή αυτών των συζυγικών υπηρεσιών, παροντικών και μελλοντικών, είναι ίσως η πρώτη προφανής απώλεια, η αξία της οποίας ισούται με το κόστος ανεύρεσης νέου συζύγου, τουλάχιστον ίσης αξίας.⁴ Το κόστος αυτό είναι αποτέλεσμα του κόστους έρευνας (γνωριμίες, ραντεβού κ.λπ.), της μεταβολής στην αξία των μερών όταν επανεισέρχονται στην αγορά του γάμου – συνήθως πτωτική, ειδικά για τις γυναίκες – και των αλλαγών που προκλήθηκαν από τις ειδικές επενδύσεις που έκαναν στο πλαίσιο του αποτυχημένου γάμου, όπως η απόκτηση παιδιών.

Η αγορά του γάμου και η αξία των μερών

Οι συμμετέχοντες στη αγορά του γάμου, είτε ελεύθεροι, είτε χωρισμένοι, αντιμετωπίζουν διάφορα κόστη κατά την αναζήτηση συζύγου, ενώ οι δυνατότητες αντρών και γυναικών εξαρτώνται κυρίως από την αξία που μπορούν να εισφέρουν στην σχέση. Η αξία του ατόμου στην αγορά του γάμου, καθορίζεται από την ίδια την αγορά.

κοινωνία εξελίσσεται και αλλάζει, διαμορφώνονται νέα είδη συμβίωσης και βρίσκονται νέοι τρόποι νομικής προστασίας αυτών.

³ Υποχρέωση αφοσίωσης, φροντίδας, σεβασμού, υποστήριξης, πίστης κ.ό.κ. Υπάρχουν φυσικά πολλές μεταβλητές που διαμορφώνουν τα ειδικότερα δικαιώματα και τις ειδικότερες υποχρεώσεις των μερών, όπως η χώρα, η κοινωνία, η θρησκεία, η κοινωνική τάξη, οι οικογένειές τους και ο τρόπος ανατροφής τους, ο χαρακτήρας τους, κ.λπ.

⁴ Βλ. Cohen (1987: 267 και 272) καθώς και Posner (1989: 204) (“*When marriage is viewed as a contract, divorce becomes the name for contract termination, and the question becomes one of the proper remedy.*”)

Για τους σκοπούς της οικονομικής ανάλυσης του οικογενειακού δικαίου, και ιδίως του γάμου, οι άντρες και οι γυναίκες αντιμετωπίζονται συχνά ως κεφάλαιο (capital assets, Cohen 1987: 278). Όπως πουλάνε τις υπηρεσίες τους στην αγορά εργασίας, έτσι μπορούν να πουλήσουν τις υπηρεσίες τους και στην αγορά του γάμου. Τα επιθυμητά χαρακτηριστικά στην αγορά του γάμου είναι πολλά και ποικίλα, έμφυτα (π.χ. εθνικότητα) ή επίκτητα (π.χ. πλούτος), κάποια εξαιρετικά ευαίσθητα στο πέρασμα του χρόνου (π.χ. ομορφιά, παραγωγική δυνατότητα κυρίως των γυναικών κ.λπ.), ενώ η ηλικία των ενδιαφερομένων παίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο.

Το κεφάλαιο του άντρα και της γυναίκας έχουν σημαντικές διαφορές και κατ' επέκταση διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης και υποτίμησης, ακμής και παρακμής. Θεωρείται ότι οι γυναίκες βιώνουν τα χρυσά τους χρόνια στην αγορά του γάμου όταν βρίσκονται σε νεαρή ηλικία και ότι η αξία τους υποτιμάται πολύ ταχύτερα απ' ότι του άντρα.⁵ Στην αγορά του γάμου, ο μόνος τρόπος μέτρησης της αξίας των μερών (αντρών και γυναικών) είναι η ποιότητα των συζύγων που μπορούν να προσελκύσουν. Οι υποψήφιοι σύζυγοι είναι ταυτόχρονα το αγαθό, το συνάλλαγμα και ο καταναλωτής (Cohen 1987: 279, 2004:18). Οι χωρισμένες γυναίκες είναι σε σημαντικά δυσμενέστερη θέση απ' ότι οι χωρισμένοι άντρες, συνεπώς αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες απώλειες από ένα διαζύγιο (Cohen 2004:19-20, Wax 1998: 517 και 544, Ellman 1989: 44).

Οι αιτίες της δυσμενέστερης θέσης των γυναικών είναι ποικίλες. Τα στατιστικά δεδομένα αποδεικνύουν, ότι οι χωρισμένοι άντρες ξαναπαντρεύονται σε μεγαλύτερο βαθμό και πολύ ταχύτερα απ' ότι οι χωρισμένες γυναίκες, ότι οι γυναίκες τείνουν να παντρεύονται

⁵ Βλ. Ellman (1989:43-44), Cohen (1987: 278 και σελ. 285). Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται εύκολα από εμπειρικά δεδομένα και από την κοινή λογική και παρατηρητικότητα του μέσου ανθρώπου. “*A frequently voiced lament of women who find themselves divorced after a number of years of marriage is ‘I gave him the best years of my life.’ This reflects her notion that she gave more than she got, not in the sense of specific duties performed but rather in the sense that, as a provider of the capital asset ‘wife,’ her value on the market has declined. Expressions such as ‘he left her for a younger woman’ or ‘how could she compete, the other woman was so much younger?’ similarly reflect popular recognition and acceptance of the relative value in the marriage market of men and women as a function of age.*” Βλ. και Bix (2015: 246) (“*one must recognize that with economics – as with other disciplines, like sociology, anthropology, or philosophy – there is often a thin line between ‘an economic approach’ and some version of ‘simple common sense’ or ‘simple practical reasoning.’*”).

άντρες μεγαλύτερους από αυτές και ότι όσο αυξάνεται η ηλικία του χωρισμένου άντρα, τόσο μειώνεται η διαφορά ηλικίας με τη νέα γυναίκα.⁶ Επιπλέον, αν ο γάμος παρήγαγε παιδιά, σε περίπτωση διαζυγίου οι γυναίκες θα αναλάβουν την επιμέλεια των παιδιών στην συντριπτική πλειοψηφία⁷ των περιπτώσεων (Becker 1991:330). Ενώ η αξία των γυναικών στη αγορά του γάμου φθίνει γρήγορα με το πέρασμα των χρόνων, η αξία των αντρών, είτε φθίνει με σημαντικά βραδύτερους ρυθμούς, είτε αντίθετα αυξάνεται (Wax 1998:547-548). Οι άντρες αναπτύσσουν, κατά τη διάρκεια του γάμου (ιδίως αν ο γάμος είναι παραδοσιακής μορφής με τον σύζυγο-εργαζόμενο και την σύζυγο-νοικοκυρά), τις όποιες δεξιότητες κατέχουν με αποτέλεσμα να απολαμβάνουν με το πέρασμα των χρόνων καλύτερη θέση στην αγορά εργασίας και καλύτερες απολαβές (Antonovics & Town 2004). Για τις γυναίκες, αν έχουν επιλέξει να είναι σύζυγοι νοικοκυρές, οι δεξιότητες που αναπτύσσουν κατά τη διάρκεια του γάμου έχουν μικρή έως μηδαμινή αξία εκτός του

⁶ Βλ. Ellman (1989:43) καθώς και Cohen (1987: 279) όπου αναλύονται στατιστικά του U.S. Bureau of Census. Αντίστοιχα στατιστικά δεδομένα από την ΕΛΣΤΑΤ «Γάμοι που τελέστηκαν στην Ελλάδα κατά τα έτη 2000 - 2016, κατά ηλικία του συζύγου και της συζύγου», δείχνουν ότι κατά μέσο όρο σε μεγαλύτερη ηλικία οι άντρες τελούν δραματικά περισσότερους γάμους απ' ότι οι γυναίκες, ενώ τείνουν να παντρεύονται γυναίκες νεότερες κατά 15-20 χρόνια. Αυτά τα εμπειρικά δεδομένα αποδεικνύουν σύμφωνα με τον Cohen (1987: 279), πρώτον ότι η αξία των γυναικών στην αγορά του γάμου μειώνεται σημαντικά όσο μεγαλώνουν, και δεύτερον, ότι ίσως οι γυναίκες μεγαλώνοντας γίνονται προσεκτικότερες. Ειδικότερα, από τα δεδομένα δεν είναι ξεκάθαρο αν προκύπτει απλώς η προτίμηση των μεγαλύτερων σε ηλικία αντρών για νεαρότερες γυναίκες, ή η προτίμηση των γυναικών όσο μεγαλώνουν 1) για μεγαλύτερους άντρες 2) για καλύτερη έρευνα αγοράς ή 3) να μείνουν ανύπαντρες.

⁷ Παγκοσμίως τα δικαστήρια τείνουν να απονέμουν την επιμέλεια των παιδιών είτε στην μητέρα, είτε από κοινού στους δύο γονείς. Στατιστική έρευνα το 2007 (της Μ.Κ.Ο. ΓΟΝ.ΙΣ), που εξέτασε αποφάσεις του Πρωτοδικείου Αθηνών (διαδικασία διατροφών) των ετών 1999-2008 έδειξε ότι η μητέρα λαμβάνει την επιμέλεια σε ποσοστό 92,31%. Έρευνα στα κράτη μέλη της Ε.Ε. (https://www.figlipersempre.com/res/site39917/res666721_europeanchildren2.pdf) έδειξε ότι στην Ιταλία τα δικαστήρια απονέμουν κοινή επιμέλεια σε ποσοστό 89%, αλλά ότι τα παιδιά περνούν το 83% του χρόνου του με τον «κύριο» γονέα, που είναι σχεδόν πάντα η μητέρα. Το 2002, στη Σλοβακία η επιμέλεια ανατέθηκε στη μητέρα σε ποσοστό 89,42% στη Τσεχία σε ποσοστό 90,33%, στη Ρουμανία σε ποσοστό 85% κ.ό.κ. Αντίστοιχα είναι τα πράγματα στις ΗΠΑ (βλ Custodial Mothers and Fathers and Their Child Support:2017, U.S. Bureau of Census <https://www.census.gov/content/dam/Census/library/publications/2020/demo/p60-269.pdf>.) όπου την επιμέλεια των παιδιών έχουν οι μητέρες σε ποσοστό 79,9%.

συγκεκριμένου γάμου.⁸ Αλλά ακόμα και αν έχουν επιλέξει να συμμετάσχουν στην αγορά εργασίας, η εξέλιξή τους είναι μικρότερη συγκριτικά με των αντρών.

Από βιολογικής απόψεως, οι άντρες αναζητούν μία υποψήφια σύζυγο με ομορφιά και γονιμότητα, ενώ οι γυναίκες αναζητούν άντρες με ικανότητες να θρέψουν και να προστατεύσουν τα τέκνα που θα παράξουν. Οι ιδιότητες αυτές λειτουργούν αντίστροφα με το πέρασμα του χρόνου. Η γυναικεία ομορφιά και γονιμότητα φθίνουν απότομα,⁹ ενώ οι ευκαιρίες του άντρα για επιτυχία στην αγορά εργασίας, και άρα παροχή περισσότερων στην οικογένειά του, αυξάνονται (Wax 1998:548).

Η νομοθεσία περί διαζυγίου

Η πλειονότητα των δυτικών χωρών ξεκίνησε να εισάγει αλλαγές στο δίκαιο του διαζυγίου από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Η αναμόρφωση ξεκίνησε, φυσικά, από την ανάγκη να προσαρμοστεί ο νόμος στις έντονες κοινωνικές αλλαγές (Brinig & Carbone 1998: 855). Στις παραδοσιακές κοινωνίες, ο γάμος αποτελούσε το κύριο μέσο απόκτησης πλούτου και κύρους (Brinig & Carbone 1998: 856, 859). Ο γάμος θεωρούνταν από τα σημαντικότερα κοινωνικά συμβόλαια, απόλυτα αναγκαίος για την ευημερία της κοινωνίας και την οικονομίας. Έπρεπε να προστατευθεί και η λύση του επιτρεπόταν με την απόδειξη σοβαρού πταίσματος ενός εκ των μερών. Αν ο γάμος διαλυόταν, οι γυναίκες είχαν ελάχιστες ευκαιρίες για νέο γάμο ή για άλλες πηγές εισοδήματος. Για το λόγο αυτό, τα δικαστήρια

⁸ Το πρόβλημα της επιστροφής (ή εισόδου για πρώτη φορά) των οικοκυρών στην αγορά εργασίας (είτε λόγω διαζυγίου είτε λόγω χηρείας) είναι ευρέως αναγνωρισμένο στις Η.Π.Α., όπου έχουν συσταθεί Displaced Homemaker Networks σχεδόν σε όλες τις Πολιτείες, ενώ με πρόχειρη έρευνα στο διαδίκτυο ανακαλύπτει κανείς, ότι πλήθος οργανισμών διαχείρισης ανθρώπινου δυναμικού έχει συστήσει προγράμματα ειδικά σχεδιασμένα για να προσφέρουν εργασιακές δεξιότητες και δικτύωση σε οικοκυρές.

⁹ Βλ. Cohen (1987: 279) (*“The general culture as a reflection of popular tastes implies that men do not lose their masculine attractiveness with age at the same rate that women lose their feminine attractiveness. There is a greater emphasis on maturity as a positive characteristic of men.”*) καθώς και Wax (1998:547) (*“A woman's attractiveness and appeal to the opposite sex declines rapidly with age, causing a precipitous falling off of her remarriageability. If her investment of her youth in her husband fails to yield future payoffs (because, for example, a marriage fails), that resource is effectively depleted.”*).

απένειμαν στην, αθώα μόνο γυναίκα, την οικονομική υποστήριξη που θα λάμβανε αν είχε παραμείνει παντρεμένη.¹⁰

Σήμερα, ο γάμος θεωρείται κυρίως μια συμφωνία αγάπης, έρωτα και δέσμευσης. Την κοινωνική αυτή αλλαγή ακολούθησε και το δίκαιο του διαζυγίου. Στα περισσότερα σύγχρονα δυτικά δίκαια περί διαζυγίου,¹¹ ο γάμος λύνεται ελεύθερα, χωρίς την ανάγκη απόδειξης πταίσματος. Υποστηρίζεται πειστικά, ότι αυτή η αναμόρφωση του δικαίου του διαζυγίου, συνετέλεσε στις οικονομικές δυσκολίες των διαζευγμένων γυναικών, αφού τους αφαίρεσε ένα ισχυρό διαπραγματευτικό χαρτί.¹² Το μέρος που ήθελε το διαζύγιο, συνήθως ο άντρας, ή θα λάμβανε τη συναίνεση του άλλου,¹³ ή θα πλήρωνε αδρά για να το αποκτήσει. Η πληρωμή αυτή γινόταν μέσω του χωρισμού της περιουσίας και της διατροφής. Το σύγχρονο διαζύγιο επιτρέπει στα μέρη να καταγγείλουν τη σύμβαση του γάμου, εκ πρώτης όψεως χωρίς επιπτώσεις.¹⁴ Τα δικαστήρια, αφού τους αφαιρέθηκε η

¹⁰ Βλ. Brinig & Carbone (1998: 856) (“*Thus, in determining the continuation or release of marital obligations for husband and wife, the law compensated for the loss of opportunity to marry others*”)

¹¹ Η πλειονότητα των δυτικών ξεκίνησε να εισάγει αλλαγές στο δίκαιο του διαζυγίου από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Πρωτοπόρος ήταν η Ρωσία, και ειδικότερα η πρώην Σοβιετική Ένωση, η οποία αμέσως μετά την Οκτωβριανή επανάσταση, άλλαξε το νομικό καθεστώς επιτρέποντας το διαζύγιο κατόπιν αίτησης οποιουδήποτε από τους συζύγους (Phillips 1991: 198). Όλες οι αλλαγές παρουσιάζουν το ίδιο πρότυπο: την απελευθέρωση του διαζυγίου μέσω της νομοθέτησης τρόπων λύσης του γάμου χωρίς την ανάγκη απόδειξης πταίσματος (Fahey 2013:7, 15).

¹² Βλ. Posner (1986:135), Becker (1991:334) (“*if men have been more willing than women to divorce [...] no-fault divorce reduces their incentive to obtain their wives’ consent with generous settlements.*”), Ertman (1998:34), Weitzman (1985:323), Ellman (1989:8) (“*Knowing the difficulty of obtaining a divorce in a truly contested proceeding in which her fault would have to be shown, the innocent spouse might offer to cooperate with a ‘consent’ decree if certain financial demands were met. So, for example, the older married man who abandoned his long-term wife for a younger woman could not obtain his ‘freedom’ to remarry without buying it from his first wife.*”), Olsen (1983:1534) (“*In fact the reforms may adversely affect women by increasing the ease with which men can get out of marriage and by undermining the power some wives once had when a husband needed his wife’s consent and cooperation to obtain a divorce.*”).

¹³ Βλ. Ellman (1989: 6-7) και εκεί αναφορές. Ακόμα και όταν ήταν εφικτό το συναινετικό διαζύγιο, στην πράξη τα περισσότερα διαζύγια δίνονταν σε ζευγάρια που κατόπιν συμφωνίας συνεργάζονταν για να λυθεί ο γάμος. Τα δε δικαστήρια συμμετείχαν κανονικά.

¹⁴ Βλ. Weitzman (1985: 35), Tsaoussis (2004: 221) καθώς και Fette (1997) η οποία μελετάει την σχετική συζήτηση, έχοντας υπόψη την Ιρλανδία, και την εκεί πρόσφατη αναμόρφωση του δικαίου του διαζυγίου.

εξουσία να επιτρέπουν ή όχι το διαζύγιο, ασχολούνται πια κυρίως με τον χωρισμό της κοινής γαμήλιας περιουσίας (Brinig & Carbone 1998: 868). Αν πρόκειται για παραδοσιακό γάμο, όπου η γυναίκα στο διαζύγιο συνεχίζει να εξαρτάται από το εισόδημα του άντρα, θα της απονεμηθεί διατροφή, ώστε να εξασφαλισθεί η διαβίωσή της μόνον μέχρι να καταφέρει να βρει τρόπο βιοπορισμού. Αν αμφότεροι οι σύζυγοι μπορούν να επιβιώσουν μόνοι τους, ο νόμος φροντίζει απλώς για την ισότιμη διανομή της κοινής περιουσίας. Οι σύζυγοι, λοιπόν, είναι στα μάτια του νόμου ανεξάρτητοι και στο γάμο και στο διαζύγιο. Ωστόσο δεν είναι ανεξάρτητοι από κάθε άλλη άποψη. Στη σύγχρονη κοινωνία η πλειονότητα των γυναικών δεν είναι εξαρτώμενες, αλλά ούτε και ίσες (Brinig & Carbone 1998: 869, Olsen 1983: 1537).

Πάντως, γίνεται ευρέως αποδεκτό ότι τις σοβαρότερες επιπτώσεις του «εύκολου» διαζυγίου, βίωσαν οι γυναίκες σε παραδοσιακούς γάμους, λόγω της ιδιαίτερα άνισης οικονομικής θέσης τους σε σύγκριση με τους άντρες τους, στο γάμο και το διαζύγιο.

Το πρόβλημα της γυναικείας επένδυσης

Οι αντιθέσεις ανάμεσα στους δύο συζύγους, οδηγούν σε σημαντικές ποιοτικές διαφορές στην επένδυση των δύο φύλων στο γάμο. Αμφότερα τα μέρη εισέρχονται στη σύμβαση του γάμου, κάνουν το κάθε ένα την επένδυσή του και αναμένουν ότι θα απολαύσουν τους καρπούς της. Το πότε θα απολαύσουν τις αποδόσεις της επένδυσής τους διαφέρει σημαντικά για τα δύο φύλλα. Κατά κανόνα, οι άντρες απολαμβάνουν υψηλές αποδόσεις ήδη από τα πρώτα χρόνια του γάμου, ενώ οι γυναίκες λαμβάνουν περισσότερα από τη σύμβαση αργότερα. Η ανισορροπία στις απολαβές των μερών, δημιουργεί κίνητρα για παραβίαση των όρων του συμβολαίου (Cohen 1987: 287). Προφανώς, το κίνητρο έχει συνήθως ο άντρας, ο οποίος μετά από κάποια χρόνια γάμου έχει απολαύσει ήδη τους καρπούς της επένδυσής του στον συγκεκριμένο γάμο (δημιουργία παιδιών, εξέλιξη στην

Στην Ιρλανδία το διαζύγιο απαγορευόταν συνταγματικά από το 1937. Το 1995, σε σχετικό δημοψήφισμα, η οριακή πλειοψηφία του Ιρλανδικού λαού (μόλις 50,3%) ψήφισε υπέρ της άρσης της απαγόρευσης. Σήμερα, ο Ιρλανδικός νόμος περί διαζυγίου παραμένει ιδιαίτερα περιοριστικός, αφού απαιτεί διάσταση των συζύγων για 2 συναπτά έτη (Family Law Act 2019). Το ίδιο ισχύει και για το σύμφωνο συμβίωσης (Civil Partnership and Certain Rights and Obligations of Cohabitants Act 2010).

αγορά εργασίας και αύξηση εσόδων) και στο εξής προβλέπει μόνο φθίνουσες αποδόσεις. Αν ο άντρας επιλέξει να χωρίσει, να καταγγείλει τη σύμβαση, οικειοποιείται, στερεί από τη γυναίκα τα οιονεί κέρδη της, τις αποδόσεις της δικής της επένδυσης, τις οποίες ανέμενε να απολαύσει αργότερα στο γάμο. Παράλληλα η ικανότητά της να πραγματοποιήσει μία νέα επένδυση, δηλαδή να βρει έναν σύζυγο ίσης αξίας, έχει μειωθεί σημαντικά (Wax 1998:551). Συνεπώς, το πιο ευάλωτο μέρος σε ένα διαζύγιο, είναι οι γυναίκες και ιδίως οι σύζυγοι οικοκυρές, η κύρια (και συνήθως μοναδική) επένδυση των οποίων ήταν στον συγκεκριμένο γάμο που διαλύθηκε.

Μία από τις πρώτες εκτεταμένες έρευνες που έγιναν στις Η.Π.Α. (Weitzman 1985: 337), μετά την αναμόρφωση του διαζυγίου, ανακάλυψε ότι μετά από ένα διαζύγιο, το επίπεδο διαβίωσης των γυναικών μειώνεται κατά περίπου 73%, ενώ των αντρών αυξάνεται κατά 42%. Τα νούμερα είναι μάλλον υπερβολικά, ενώ η έρευνα έχει δεχθεί κριτική ως προς τον τρόπο ανάλυσης των δεδομένων που συλλέχθηκαν,¹⁵ ωστόσο υποδεικνύουν με χαρακτηριστικό τρόπο το χάσμα μεταξύ γυναικών και αντρών. Το σύνολο των ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί έκτοτε, επιβεβαιώνουν ότι υφίσταται σοβαρή ανισότητα στο επίπεδο διαβίωσης αντρών και γυναικών μετά το διαζύγιο, συχνά καταλήγοντας στα ίδια ακραία νούμερα.¹⁶ Μετά το διαζύγιο, οι γυναίκες βρίσκονται εντονότερα αντιμέτωπες με

¹⁵ Έρευνα που ανέλυσε με διαφορετικό τρόπο τα ίδια δεδομένα με την Weitzman κατέληξε ότι τα ορθά νούμερα είναι 27% πτώση για τις γυναίκες και 10% αύξηση για τους άντρες βλ. ανάλυση και αναφορά σε Blaver (1999: 116).

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά Wishik (1986: 96), η οποία επιβεβαίωσε τα νούμερα της Weitzman. Αναφορά σε πλήθος ερευνών κάνει ο Amato (2000: 1277). Τα νούμερα πέφτουν σε πιο πρόσφατες έρευνες, ωστόσο η ισότητα φαίνεται ακόμα κάτι πολύ μακρινό. Οι Smyth και Weston (2000) καταλήγουν σε δύο συμπεράσματα: α) ότι οι γυναίκες κινδυνεύουν περισσότερο να αντιμετωπίσουν φτώχεια μετά το διαζύγιο και β) ότι λύση κλειδί για το πρόβλημα αυτό παραμένει η εύρεση νέου συντρόφου. Ο Jenkins (2008), ερευνώντας δεδομένα για Βρετανικές οικογένειες από το 1991 έως το 2004, καταλήγει σε -22% για τις γυναίκες και +32% για τους άντρες (χωρίς όμως να αφαιρούνται οι πληρωμές για διατροφή τέκνων). Ο Leopold (2018) έδειξε ότι οι γυναίκες βιώνουν απώλεια στο επίπεδο διαβίωσής του της τάξης του 40%, ενώ οι άντρες οριακή αύξηση της τάξης του 5%. Η οριακή αύξηση συγκριτικά με τις έρευνες προηγούμενων ετών, αποδίδεται στους αποτελεσματικότερους μηχανισμούς είσπραξης των οφειλόμενων από διατροφή τέκνων βλ. π.χ. Blaver (1999: 134) (η έρευνα του οποίου, βέβαια, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ανισότητα έχει σχεδόν εξαφανιστεί!).

τον κίνδυνο της φτώχειας, λόγω ενός συνδυασμού παραγόντων:¹⁷ δεν λαμβάνουν ικανοποιητικό μερίδιο από τη γαμήλια περιουσία, η αξία του ανθρώπινου κεφαλαίου τους στην αγορά εργασίας έχει μειωθεί δραματικά (είτε δεν δημιουργήθηκε ποτέ), αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσκολίες εισόδου στην αγορά εργασίας, λαμβάνουν ανεπαρκή ή καθόλου διατροφή για τα τέκνα, παίρνουν μόνο προσωρινή διατροφή για τις ίδιες και εφόσον αποδειχθεί θεωρηθεί αναγκαίο. Γενικά, η γυναικεία συμμετοχή στην αγορά εργασίας γίνεται αντιληπτή ως ήσσονος σημασίας, συγκριτικά με τη συμμετοχή του άντρα. Το χάσμα ανάμεσα στα δύο φύλα που εντοπίζεται έντονα στην οικογένεια, δεν μειώνεται με τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας (Wax 1998: 520-525, Ellman 1989: 46), αφού η αγορά απλώς το αναπαράγει (Olsen 1983: 1543). Η αναπαραγωγή αυτή της ανισότητας συμβαίνει για διάφορους λόγους και μέσω διάφορων μηχανισμών.

Στην πορεία των χρόνων διατυπώθηκαν διάφορα επιχειρήματα, όπως ότι η οικογένεια και οι γυναίκες έπρεπε να προστατευθούν από τις πιέσεις της αγοράς, ότι ήταν πολύ αδύναμες για κάποια επαγγέλματα, είχαν ελλιπή μόρφωση συγκριτικά με τους άντρες, ήταν πολύ συναισθηματικές για να κατέχουν θέσεις ευθύνης, ότι θα παραμελήσουν τις οικογένειές του για την καριέρα αλλά και αντίθετα, ότι θα παραμελήσουν τις καριέρες τους για την οικογένεια (Olsen 1983: 1543-1545). Τα επιχειρήματα αυτά δεν υιοθετούνται σήμερα από το νόμο αλλά συνεχίζουν να αποτελούν μέρος της κουλτούρας της κοινωνίας¹⁸. Παραδείγματος χάριν, ακόμα και σήμερα υποστηρίζεται ότι οι γυναίκες είναι λιγότερο πολύτιμες και λιγότερο παραγωγικές στην αγορά. Η ανισότητα στους μισθούς και τις προαγωγές δικαιολογείται από πολλούς από το γεγονός, ότι είναι εξαιρετικά πιθανό οι γυναίκες να παραμελήσουν ή να αφήσουν τις καριέρες τους για να μεγαλώσουν παιδιά (Olsen 1983: 1549). Όλες οι προσπάθειες να τερματιστεί η διάκριση στους χώρους εργασίας τις τελευταίες δεκαετίες, δεν έχουν καταφέρει πλήρως τον στόχο τους, αλλά έχουν ωφελήσει κυρίως ένα μικρό ποσοστό γυναικών που επέλεξαν να αφοσιωθούν στην

¹⁷ Carbone (1994:188) (“*So long as divorcing women do not enjoy the employment prospects of their former mates and they bear the disproportionate responsibility for child rearing both during and after marriage, and there is no substantial post-divorce economic adjustment, a precipitous decline in the living standards of divorced women and the children in their custody is inevitable.*”)

¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Pryor (2013:54) (“*The social context, however, is important. In Germany a gendered division of labour is encouraged, and unequal earnings and involvement in household labour predicted lower divorce rates.*”)

καριέρα τους (Olsen 1983: 1552). Άρα, ακόμα και αν οι γυναίκες επιλέξουν να μην είναι αποκλειστικά νοικοκυρές, αλλά να συμμετάσχουν στην αγορά εργασίας, η εξέλιξή τους θα είναι μικρότερη συγκριτικά με των αντρών, ειδικά αν είναι μητέρες.¹⁹ Κατά συνέπεια,

¹⁹ Σύμφωνα με την από 14.6.2017 μελέτη της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ILO 2017: 5,7, 14, 52, 16 κλπ):

- Το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο παγκόσμιο εργατικό δυναμικό είναι 49,4% και στην Ευρώπη είναι 51,3%.
- Οι γυναίκες εργάζονται με μερική απασχόληση σε ποσοστό 32,1% έναντι μόλις 8,9% για τους άντρες.
- Το γυναικείο εργατικό δυναμικό στην Ευρώπη ανέρχεται σε 50,9% ενώ το αντρικό σε 63,98%.

Το χάσμα μεταξύ των δύο φύλων στην ισότητα και την απασχόληση παραμένει υψηλό, ωστόσο το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, αποδεικνύει ότι οι γυναίκες επενδύουν όλο και περισσότερο στην συμμετοχή στην αγορά εργασίας. Στο βαθμό φυσικά που τους επιτρέπεται από τις κοινωνικές συνθήκες:

- Πάνω από το 50% του δυνητικά ενεργού γυναικείου πληθυσμού (ηλικίας 25-49) απασχολούνται φροντίζοντας παιδιά και ηλικιωμένους.
- Το ποσοστό απασχόλησης γυναικών με παιδιά κάτω των 6 ετών είναι σημαντικά χαμηλότερο από των άτεκνων γυναικών και φυσικά ποικίλει (στη Σλοβακία και τη Τσεχία το χάσμα είναι άνω των 30 ποσοστιαίων μονάδων, ενώ στην Φινλανδία και τη Γερμανία άνω των 15).

Επιπλέον, υφίστανται σημαντικά οικονομικά αντικίνητρα για τη συμμετοχή των γυναικών στην εργασία. Αν απαιτείται να δουλεύουν με μερική απασχόληση για να φροντίζουν ταυτόχρονα παιδιά και ηλικιωμένους, θα έχουν σημαντικά μικρότερο μισθό απ' ό,τι οι άντρες. Ακόμα και αν δουλεύουν τις ίδιες ώρες με τους άντρες, αμείβονται λιγότερο. Παγκοσμίως, οι γυναίκες αμείβονται με περίπου το 60% όσων αμείβονται οι άντρες, για τη ίδια εργασία. Στην Ευρώπη το χάσμα στις αμοιβές ανδρών και γυναικών είναι κατά μέσο όρο 20%, ενώ φτάνει το 50% για τα υψηλά αμειβόμενα επαγγέλματα. Για όσες ώρες δεν μπορούν οι γυναίκες να αφιερώσουν στη φροντίδα των εξαρτώμενων προσώπων, θα πρέπει η οικογένεια να καταφύγει σε εξωτερική φροντίδα έναντι σημαντικού αντιτίμου. Το άμεσο αυτό κόστος, συχνά υπερκαλύπτει τα έσοδα που φέρνει η γυναίκα από την αγορά εργασίας και είναι εντονότερο στα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα. Τέλος, αξιολογημένο είναι ότι ακόμα και στις περιπτώσεις που οι σύζυγοι αμείβονται το ίδιο στην αγορά εργασίας, ή η γυναίκα έχει το μεγαλύτερο εισόδημα, η γυναίκα συνεχίζει να επωμίζεται το μεγαλύτερο μέρος των οικιακών υποχρεώσεων (Brown & Roberts 2014). Αυτό αποδεικνύει, ότι η οικογένεια δεν είναι σε καμία περίπτωση απλώς μία άφυλη οικονομική ενότητα με στόχο την μεγιστοποίηση του οφέλους μέσω της εξειδίκευσης, όπως την αντιλαμβάνεται η νεοκλασική οικονομική θεωρία (Becker 1991: 23). Αντίθετα, στην κοινωνία υφίστανται βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις για τους ρόλους των δύο φύλων. Όπως αναφέρει και η Olsen (1983: 1559) (*"It sometimes seems that if women want to be treated well, they must accept second-class status"*). Βλ. και Carbone (1994: 184-185) (*"Apart from the earnings gap between men and women generally, there is substantial evidence that married women, because of family responsibilities,*

ο γάμος γενικά, και στην παραδοσιακή του μορφή ειδικότερα, αποτελεί προσωπικό ρίσκο για την γυναίκα (Ellman 1989: 49).

Ιστορικά, η διάσταση των δύο φύλων είναι ιδιαίτερα έντονη στο γάμο (Pryor 2013: 46-58). Κάποτε η σύζυγος και τα τέκνα θεωρούνταν κτήμα του άντρα, αγαθά προς εκμετάλλευση (Brinig & Carbone 1998: 859). Η νομική υπόσταση της γυναίκας συγχωνευόταν με την νομική υπόσταση του άντρα, κάθε περιουσιακό της στοιχείο μεταβιβαζόταν με τον γάμο στον άντρα, σε αυτόν ανήκαν οι μισθοί που τυχόν έπαιρνε η γυναίκα κατά τη διάρκεια του γάμου, ο άντρας ήταν υπεύθυνος για τις αδικοπραξίες της γυναίκας, ο άντρας είχε αποκλειστικό δικαίωμα επιμέλειας των παιδιών κ.λπ. (Estin 1995:998, Olsen 1983: 1531). Πρακτικές που καθρεφτίζουν αυτές τις απαρχαιωμένες αντιλήψεις διασώζονται μέχρι σήμερα σε διάφορα μέρη του πλανήτη. Στις δυτικές κοινωνίες, οι γυναίκες άρχισαν να αποκτούν περιορισμένη νομική προσωπικότητα από τα μέσα του 19^ο αιώνα (Pryor 2013: 48-49, Olsen 1983: 1531). Τα δικαιώματα των γυναικών στην περιουσία τους, στο σώμα τους και την προσωπικότητά τους παραμένουν μία πρόσφατη κατάκτηση, που έγιναν κοινός τόπος στον δυτικό κόσμο, τουλάχιστον θεωρητικά, μόλις τον περασμένο αιώνα.²⁰ Οι αλλαγές αυτές, προσπάθησαν να αποδώσουν ίσα δικαιώματα στις γυναίκες, χωρίς όμως να καταφέρουν να εκδημοκρατίσουν την οικογένεια. Η ιεραρχία διατηρήθηκε, απλώς η νομική υπεροχή του άντρα μετατράπηκε σε άλλων ειδών δύναμη, κυρίως οικονομική (Pryor 2013:48-49, Olsen 1983: 1532). Αυτή η διάσταση των δύο

experience a drop in earning capacity with life-long consequences [...] a comparison of age earning profiles for men and women demonstrates that, while women's earnings lag only slightly behind men's during women's early years in the labor force, women miss out on the rapid increase in earnings men experience in their late twenties and thirties, the peak childbearing years for women. [...] 'I do' has a very different price for women than for men").

²⁰ Βλ. Pryor (2013: 48) (“*Institutional marriage was a feature of the first half of the twentieth century. Roles and behaviour in marriage were dictated by church and state; the marital relationship was patriarchal, as much practical as it was affectionate [...] By the mid-twentieth century, marital bonds were increasingly affectionate and based on sentiment. Roles were still gendered; women were homemakers and men were providers. Despite women being often as well-educated as their husbands, men were the 'senior partners' in the family. [...] This companionate marriage represented the nuclear family. Most recently, we have seen the rise of the individualised marriage, characterised by self-development, flexibility, and open communication.*”)

φύλλων στον γάμο, συνδέεται άμεσα με τον κίνδυνο φτωχοποίησης των γυναικών μετά το διαζύγιο (Carbone 1990: 1463, Ertman 1998: 33).

Στη σύγχρονη δυτική κοινωνία, όπως έχει διαμορφωθεί, η επένδυση των συζύγων νοικοκυρών²¹ στο γάμο είναι κύρια, αλλά όλο και λιγότερο αποκλειστική επένδυση. Ωστόσο, το διπλό πρόβλημα της φτωχοποίησης των εκτοπισμένων νοικοκυρών και της υποτίμησης της γυναικείας εργασίας δεν έχει λυθεί επιτυχώς και παραμένει επίκαιρο όσο ποτέ. Πώς, λοιπόν, θα εξασφαλιστεί η θέση των γυναικών, η αποζημίωσή της επένδυσής τους, στην περίπτωση διαζυγίου; Η παγκόσμια επιστημονική κοινότητα, ασχολείται με το ζήτημα εδώ και δεκαετίες από άποψη οικονομική, νομική, κοινωνιολογική, φιλοσοφική κ.λπ., παράγοντας πλούσιο ερευνητικό και συγγραφικό έργο. Στην παρούσα εργασία θα επιχειρηθεί να παρουσιαστούν συνοπτικά, και σίγουρα ελλιπώς, τα κυριότερα σημεία της διεθνούς συζήτησης, πάντα κατά την άποψη της γράφουσας.

Προστασία της γυναικείας επένδυσης

Όπως αναλύθηκε και ανωτέρω, η σύζυγος νοικοκυρά πραγματοποιεί σημαντικές επενδύσεις στον γάμο, οι οποίες κατά κανόνα υπόσχονται μελλοντικές και αβέβαιες αποδόσεις. Πώς, λοιπόν, θα εξασφαλιστεί η απόδοση των επενδύσεων αυτών, απέναντι στον κίνδυνο του διαζυγίου;

1. Το ανθρώπινο κεφάλαιο ως περιουσιακό στοιχείο

Το ανθρώπινο κεφάλαιο αναφέρεται σε μία ποικιλία παραγόντων που προσαυξάνουν ή μειώνουν την παραγωγική δύναμη των ατόμων. Στην αφιέρωση χρόνου και χρημάτων στην προσωπική εξέλιξη του ατόμου, στην εξέλιξη δεξιοτήτων που αποτελούν πηγή πλούτου. Είναι περιουσιακό στοιχείο (Davis 1996: 109) και ως τέτοιο μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τον ιδιοκτήτη του. Μπορεί να επηρεαστεί θετικά από την εκπαίδευση, την εμπειρία, την ιατρική φροντίδα ή αρνητικά από την έλλειψη εργασιακής εμπειρίας κ.λπ.

²¹ Στην παρούσα εργασία ο όρος σύζυγος-οικοκυρά περιλαμβάνει όλες τις γυναίκες, είτε ασχολούνται αποκλειστικά με τα οικοκυρικά, είτε συμμετέχουν μεν στην αγορά εργασίας αλλά ακόμα εκτελούν το μεγαλύτερο μέρος των οικιακών υποχρεώσεων.

(Estin 1995: 1006). Το αν το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι περιουσιακό στοιχείο και μάλιστα με ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο του γάμου και του διαζυγίου, αποτέλεσε σημαντικό θέμα συζήτησης στη βιβλιογραφία.²²

Ο Becker (1991: 33-37) διακρίνει επιπλέον το οικιακό κεφάλαιο από το κεφάλαιο της αγοράς (“household” capital & “market” capital). Υποθέτει ότι υπάρχουν αύξουσες αποδόσεις κλίμακας από την επένδυση είτε στο ένα, είτε στο άλλο κεφάλαιο, συνεπώς δημιουργούνται επιπλέον οικονομικά κίνητρα για την κατανομή των εργασιών στα νοικοκυριά. Έχοντας ως στόχο την μεγιστοποίηση της χρησιμότητας, η οικογένεια τείνει να διανέμει το χρόνο, το εισόδημα, τα αγαθά και τις υπηρεσίες που παράγει. Παραδοσιακά αυτό σήμαινε ότι οι άντρες εξειδικεύονταν στο κεφάλαιο της αγοράς και οι γυναίκες στο οικιακό κεφάλαιο. Το κεφάλαιο της αγοράς έχει σημαντική αξία πέρα από τα όρια του εκάστοτε νοικοκυριού, ενώ το οικιακό κεφάλαιο έχει αξία σημαντική μεν, απόλυτα όμως περιορισμένη εντός των ορίων του συγκεκριμένου νοικοκυριού. Αυτό σημαίνει ότι αν το νοικοκυριό διαλυθεί λόγω διαζυγίου, οι δύο σύζυγοι θα βρεθούν σε πολύ διαφορετική οικονομική θέση. Το γεγονός αυτό έχει κάνει πολλούς συγγραφείς να αμφισβητούν, το αν υπάρχουν πράγματι αύξουσες αποδόσεις κλίμακας για τις συζύγους νοικοκυρές (Brinig 1993: 453, 456-7).

Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου δημιούργησε μεθόδους εκτίμησης της οικιακής παραγωγής (household production). Εκκινεί από την παραδοχή ότι η οικιακή εργασία είναι παραγωγική, απαιτεί εξάσκηση και εμπειρία και απαιτεί την επιλογή εκ μέρους της οικοκυράς να μη αναζητήσει εργασία στην αγορά. Επικεντρώνεται στο κόστος ευκαιρίας του χρόνου της συζύγου οικοκυράς²³ σαν έμμεσο μέτρο της αξίας αυτών των υπηρεσιών.²⁴ Χρησιμοποιώντας αυτή την προσέγγιση, οι οικονομολόγοι έχουν συνδέσει την

²² Βλ. Davis (1996: 110, 112). Έχουν υποστηριχθεί σοβαρότατα επιχειρήματα κατά του υπολογισμού του ανθρώπινου κεφαλαίου στο διαζύγιο, όπως ότι δεν αποτελεί περιουσιακό στοιχείο με την παραδοσιακή νομική έννοια, ότι ο υπολογισμός, η ποσοτικοποίησή του είναι εξαιρετικά δύσκολη και απαιτεί πολλές μη ασφαλείς υποθέσεις κ.λπ.

²³ Δηλαδή ό,τι θα κέρδιζε στην αγορά για το χρόνο που έχει αφιερώσει στην παροχή οικιακών υπηρεσιών (Davis 1996: 110).

²⁴ Άλλοι (βλ. π.χ. Posner 1986: 129) υποστηρίζουν ότι η μέθοδος του κόστους ευκαιρίας υποτιμά την πραγματική αξία που έχουν οι υπηρεσίες της οικοκυράς στην οικογένεια.

αξία του χρόνου που αφιερώνεται σε οικιακές εργασίες με διάφορες μεταβλητές, όπως π.χ. η σύνθεση του νοικοκυριού, η ηλικία, εκπαίδευση και το ύψος των μισθών των συζύγων, το πλήθος και η ηλικία των παιδιών και τον αριθμό δωματίων του σπιτιού (Estin 1995: 1007, υπ. 78). Οι σύζυγοι νοικοκυρές αφιερώνουν σημαντικούς πόρους ήτοι χρόνο, κόπο και χρήμα σε εξειδικευμένες επενδύσεις²⁵ σε ανθρώπινο κεφάλαιο στο πλαίσιο της οικογένειας, αντί να επενδύουν στην αγορά εργασίας,²⁶ με αποτέλεσμα, λόγω ακριβώς αυτής της εξειδίκευσης, να αυτοπεριορίζονται σημαντικά. Η σύζυγος νοικοκυρά, επενδύοντάς στην οικογένεια, επενδύει ταυτόχρονα στην επαύξηση του εργασιακού ανθρώπινου κεφαλαίου του συζύγου της. Αυτή η συνεισφορά, είναι περιουσιακής φύσης και ως τέτοια θα πρέπει να αποζημιωθεί κατά το διαζύγιο.²⁷

Το ανθρώπινο κεφάλαιο της συζύγου οικοκυράς δεν έχει μεγάλη αξία έξω από τη συγκεκριμένη οικογένεια, και αυτό προκαλεί αρκετά προβλήματα κατά το διαζύγιο, σύμφωνα με την οικονομική θεωρία, ιδίως στην προσπάθεια να ποσοτικοποιηθεί η συνεισφορά της. Αντίθετα, η επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο που σχετίζεται με την αγορά εργασίας, προσαρξάνει την δυνατότητα κέρδους ανεξάρτητα από τον γάμο, και το αν αυτός διατηρηθεί ή όχι. Άρα, το κόστος ευκαιρίας της συζύγου νοικοκυράς, πρέπει να περιλαμβάνει όχι μόνο την τρέχουσα απώλεια εισοδήματος, αλλά και την γενικότερη απώλεια σε εργασιακή δύναμη, λόγω της απαξίωσης των εργασιακών της δεξιοτήτων (Davis 1996: 111). Πρέπει να εκτιμηθεί πόσα θα ήταν τα πιθανά έσοδά της, αν κατά τον κρίσιμο χρόνο της επιλογής, αντί να γίνει οικοκυρά, είχε μπει στην αγορά εργασίας.

²⁵ Βλ. Estin (1995: 1010-1011). Κάποιες από αυτές ιδιαίτερα κοινές και αντικείμενο πολλών ερευνών και δημοσιεύσεων, όπως: (α) Η “two person career”, που μπορεί να αποδοθεί με τη γνωστή φράση «πίσω από κάθε μεγάλο άντρα, κρύβεται μία σπουδαία γυναίκα» και (β) Το φαινόμενο του graduate school PhT marriage, δηλαδή putting hubby through school, που καταγράφεται κυρίως στις Η.Π.Α., λόγω των ιδιαιτεροτήτων του εκπαιδευτικού τους συστήματος, όπως το μεγάλο κόστος.

²⁶ Βλ. Posner (1989: 192) (“It is plain that housewives do useful work, in the sense of work for which families pay-as by forgoing the income that the housewife could earn in the market.”) και εκεί αναφορές.

²⁷ Βλ. Davis (1996: 116) (“The courts’ failure to recognize that the husband’s enhanced earning capacity is property and that the wife’s contribution earns for her a property interest which must be taken into account continues to penalize women who fulfill traditional role expectations, whether full-time as a wife/mother or in conjunction with a salaried job.”)

Οι θεωρίες της οικιακής παραγωγής (household production) και του ανθρώπινου κεφαλαίου (human capital), έχουν συμβάλει στην ανάλυση των αποζημιώσεων που χορηγούνται σε περίπτωση τραυματισμού ή θανάτου μίας συζύγου νοικοκυράς (Estin 1995: 1008). Βοηθούν επίσης στην κατανόηση των δημογραφικών αλλαγών που παρατηρούνται τα τελευταία 50 χρόνια. Υπάρχει σημαντική συζήτηση στη βιβλιογραφία, ως προς τη σχέση της αυξημένης συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας με την μείωση των γεννήσεων και την αύξηση των διαζυγίων. Οι οικονομολόγοι (Becker 1991: 140, 333) υποστηρίζουν, ότι οι αλλαγές αυτές μειώνουν την αποδοτικότητα των παραδοσιακών γάμων, που αποτελούνται από τον εργαζόμενο σύζυγο και τη νοικοκυρά σύζυγο. Αυτό σημαίνει λιγότερους γάμους, περισσότερα διαζύγια και μείωση των γεννήσεων. Η δραματική αύξηση στην συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα και η επένδυσή τους στο εργασιακό ανθρώπινο κεφάλαιο, είχε σημαντικές συνέπειες στις συμπεριφορές της οικογένειας. Για τις γυναίκες, το κόστος ευκαιρίας του να αφοσιωθούν στο νοικοκυριό αυξάνεται, όσο αυξάνονται οι ευκαιρίες στην αγορά εργασίας. Η αύξηση στο κόστος ευκαιρίας σημαίνει ότι, τουλάχιστον θεωρητικά, για την οικογένεια, αυξάνεται η αξία της συμμετοχής της συζύγου στην αγορά εργασίας.²⁸

Επιπλέον, όλες οι δραστηριότητες που περιέχει η ανατροφή των παιδιών, αποτελούν επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο των παιδιών. Οι επενδύσεις των γονιών είναι ουσιώδεις για το μελλοντικό εισόδημα των παιδιών και την ευημερία τους ως ενήλικες. Η οικονομική ανάλυση έβλεπε παραδοσιακά τα παιδιά, ως την αιτία του γάμου και της οικογένειας. Ωστόσο, δεν είναι πια ξεκάθαρο αν οι γονείς βλέπουν ως επένδυση το κόστος ανατροφής των παιδιών. Όπως σημειώνει ο Posner (1986: 129-130), αν και τα παιδιά κάποτε αποτελούσαν επένδυση για το εισόδημα της οικογένειας, πλέον η επιθυμία για απόκτηση παιδιών εξηγείται καλύτερα από την απόλαυση που λαμβάνουν οι γονείς από τα παιδιά τους, την επιθυμία διατήρησης του είδους, αλλά και την αντίληψη των παιδιών ως συνέχειά τους. Η απόφαση για απόκτηση παιδιών είναι πλέον ζήτημα προσωπικής προτίμησης. Η ανατροφή τους είναι ιδιαίτερα δαπανηρή, ενώ στο οικονομικό σύστημα

²⁸ Ως αποτέλεσμα, μέρος των οικιακών εργασιών μεταφέρεται στην αγορά (π.χ. οικιακοί βοηθοί, υπηρεσίες καθαρισμού σπιτιών). Βλ. Estin (1995: 1009).

στο οποίο ζούμε, δεν έχουν κανένα παραγωγικό ρόλο. Ειδικά για τις γυναίκες, ο γάμος και η μητρότητα εμπεριέχουν μία ποικιλία προσωπικών και οικονομικών ρίσκων.²⁹

2. Η θεωρία του κόστους ευκαιρίας

Με τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, η συνεισφορά της συζύγου υπολογίζεται με γνώμονα την επαύξηση του ανθρώπινου κεφαλαίου του συζύγου της, ήτοι τη συνεισφορά της στην επαύξηση της ικανότητάς να αποδίδει καλύτερα στην αγορά εργασίας, να αμείβεται καλύτερα, να φτάσει το ιδεώδες του ιδανικού εργαζόμενου. Με άλλα λόγια, η αποζημίωση της συζύγου νοικοκυράς, θα υπολογιστεί με μέτρο την επαύξηση του ανθρώπινου κεφαλαίου του συζύγου.

Από την άλλη πλευρά, με τη θεωρία του κόστους ευκαιρίας, η συνεισφορά της γυναίκας στο γάμο θα πρέπει να υπολογιστεί με γνώμονα την προσωπική θυσία που έκανε. Το κόστος ευκαιρίας της συζύγου, επειδή αφιέρωσε το χρόνο της στα οικοκυρικά, αντί για την εξέλιξή της στην αγορά εργασίας. Το κόστος ευκαιρίας είναι ιδιαίτερα δημοφιλές ανάμεσα στους συγγραφείς,³⁰ ωστόσο κατακρίνεται έντονα από φεμινίστριες συγγραφείς για την αποτυχία του να συνυπολογίσει τα οφέλη που απολαμβάνει ο σύζυγος εργαζόμενος, λόγω της απελευθέρωσής του απ' όλες τις οικιακές εργασίες. Θεωρητικά, όσο μεγαλύτερη είναι η θυσία που υπέφερε το ανθρώπινο κεφάλαιο της συζύγου νοικοκυράς, τόσο εντονότερη θα είναι η απαίτηση για αποζημίωση. Όσο μεγαλύτερο το κόστος ευκαιρίας, τόσο μεγαλύτερη η αποζημίωση. Ωστόσο σαν απομονωμένο κριτήριο μπορεί να καταλήξει σε κοινωνικά οξύμωρα. Η θυσία μίας απόφοιτης ιατρικής, που παντρεύτηκε ένα υδραυλικό και έγινε οικοκυρά, είχε σίγουρα μεγαλύτερο κόστος ευκαιρίας απ' ότι η επιλογή μίας απόφοιτης λυκείου να παντρευτεί έναν άνδρα που μετά από 20 χρόνια γάμου κατέχει κάποια διευθυντική θέση. Αν βασίσουμε την αποζημίωση αποκλειστικά στο κριτήριο του κόστους ευκαιρίας, η απόφοιτη λυκείου, δηλαδή αυτή με τις μεγαλύτερες

²⁹ Βλ. Estin (1995: 1012), Bernard (1972: 37) (*“marriage introduced such profound discontinuities into the lives of women as to constitute genuine emotional health hazards.”*), Carbone (1994: 192) (*“Child rearing is important and expensive and it is an expense borne disproportionately by women. The egalitarian model of husbands and wives holding comparable jobs and sharing domestic responsibilities largely does not exist.”*)

³⁰ Βλ. κατωτέρω υπό 4.ii διατροφή και εκεί αναφορές.

πιθανότητες φτωχοποίησης σε περίπτωση διαζυγίου, θα λάβει και τη μικρότερη αποζημίωση.

3. Οι «ανεπίσημες» προσπάθειες προστασίας

i. Στρατηγική επιλογή συζύγου

Ανωτέρω αναφερθήκαμε στην τάση των χωρισμένων αντρών, όταν επανεισέρχονται στη αγορά του γάμου, να επιλέγουν μικρότερες γυναίκες για τον δεύτερο γάμο τους ή εξ αρχής να εγκαταλείπουν τις συζύγους τους για πολύ νεαρότερες γυναίκες. Αν όμως δούμε την πλευρά της νεαρότερης γυναίκας, αντιλαμβανόμαστε ότι η ίδια από την πλευρά της, έκανε μία μάλλον έξυπνη επένδυση. Επέλεξε έναν άντρα μεγαλύτερο σε ηλικία, άρα η αξία του στην αγορά του γάμου, είτε θα φθίνει με τον ίδιο ρυθμό με τη δική της αξία, είτε θα φθίνει ταχύτερα. Άρα, η επένδυσή αμφότερων των μερών θα είναι ίσως πιο ισότιμη. Ο άντρας απολαμβάνει τα νιάτα, την ομορφιά και την γονιμότητα της νέας του συζύγου, ενώ η γυναίκα δεν επενδύει σε μία μελλοντική ασφάλεια, αλλά την απολαμβάνει ήδη από την αρχή της σύμβασης.

Η τάση των αντρών να επιλέγουν νεαρότερες γυναίκες, είναι ένας από τους παράγοντες που μειώνουν την αξία των χωρισμένων γυναικών στην αγορά του γάμου. Θα μπορούσαν οι γυναίκες ως απάντηση σε αυτό, να επιλέγουν εξ αρχής μεγαλύτερους άντρες, ώστε να εξισορροπείται η ταχύτητα της φθοράς της αξίας των μερών (υπερβολοειδής προεξόφληση); Η αξία της γυναίκας στην αγορά του γάμου φθίνει ταχύτερα από την αξία του άντρα. Όταν όμως παντρεύεται έναν μεγαλύτερο άντρα, μπορεί να υπολογίσει με ασφάλεια, ότι οι αξίες τους θα φθίνουν με κάποια ισορροπία, και ότι ο σύζυγός της είναι λιγότερο πιθανό να έχει στο μέλλον κίνητρο να εξέλθει από τον γάμο. Από την άλλη πλευρά, το προσδόκιμο ζωής των γυναικών είναι υψηλότερο απ' ότι των αντρών. Έτσι, όταν παντρεύονται μεγαλύτερους άντρες, βρίσκονται αντιμέτωπες με τον κίνδυνο περισσότερων ετών χηρείας, ένας κίνδυνος, ωστόσο, που δεν φαίνεται να τις ενδιαφέρει ή να επηρεάζει με οποιοδήποτε τρόπο τις επιλογές τους (Cohen 1987: 294).

ii. *Εγγυήσεις και προίκα*

Δηλαδή λήψη κάποιου είδους εγγύησης, ώστε η γυναίκα να εξασφαλίσει ότι ο άντρας θα εκτελέσει τη σύμβαση του γάμου και θα λειτουργεί σαν αποζημίωση σε περίπτωση που την καταγγείλει (Cohen 1987: 292). Το πρόβλημα στην περίπτωση του γάμου είναι το τι θα ληφθεί ως εγγύηση. Καταρχήν, οποιαδήποτε συζήτηση περί εγγυήσεων θα κατέστρεφε τη ρομαντική πλευρά της σύναψης του γάμου. Επιπλέον, τα μέρη που συνήθως συνάπτουν έναν γάμο, είναι νέα, με κύριο περιουσιακό τους στοιχείο το ανθρώπινο κεφάλαιό τους και όχι υλικά αγαθά.

Εγγύηση για τη γυναίκα, μπορούν να αποτελέσουν τα παιδιά.³¹ Άλλωστε όλοι έχουμε ακούσει τη φράση «έμειναν μαζί για τα παιδιά». Ωστόσο τα παιδιά σαν εγγύηση παρουσιάζουν πολλούς περιορισμούς. Πέρα από την ηθικό σκέλος, η χρήση των παιδιών ως εγγύηση, προϋποθέτει ότι η γυναίκα απέκτησε παιδιά στον γάμο, ότι κατά το χρόνο που εξετάζεται ο χωρισμός, δηλαδή η καταγγελία της σύμβασης, τα παιδιά είναι σε ηλικία που χρειάζονται γονεϊκή φροντίδα, αλλά και ότι ο άντρας θα βίωνε τον αποχωρισμό από τα παιδιά ως κάτι δραματικό.

Σαν εγγύηση θα μπορούσε να ιδωθεί και ο θεσμός της προίκας, γνωστός τόσο στις δυτικές χώρες όσο και τις χώρες της Ασίας. Η προίκα είναι ένα σύνολο περιουσιακών στοιχείων που μεταβιβάζεται πριν το γάμο, ως προικώα, στον γαμπρό ή την οικογένειά του. Ο θεσμός, έχει τις ρίζες του στην αρχαιότητα και στόχο την οικονομική εξασφάλιση των γυναικών αλλά και την υλική τους συμβολή στην νέα τους οικογένεια.³² Σε περίπτωση

³¹ Βλ. Brining & Crafton (1994: 886) καθώς και Koo, Suchindran & Griffith (1984: 451-2) (*“As has been shown, the number and ages of children are one of a number of factors that affect the probability that a first marriage will end in separation or divorce. [...] Whether or not the children were a central factor in the original decision to separate, their reaction to the separation may in some cases lead to a reconciliation, or at least to a delay in proceeding with the divorce; similarly, the effects on the parents of being separated from their children (or of having all of the day-to-day responsibilities for them) may also affect the decision.”*)

³² Η προίκα είναι γνωστή ως θεσμός και στην Ελλάδα. Κωδικοποιήθηκε στη νεότερη Ελλάδα στα άρθρα 1403 και 1404 του Αστικού Κώδικα, κατακρίθηκε έντονα ως αντίθετος προς την ισότητα των δύο φύλων και το Σύνταγμα, ως «θηλιά» για την φτώχη κατά κανόνα μέση ελληνική οικογένεια και καταργήθηκε με την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου το 1983.

λύσης του γάμου, τα προικώα που μεταβιβάστηκαν στον άντρα επιστρέφονταν, τουλάχιστον στην Ελλάδα, στην γυναίκα.³³ Η προίκα είχε ως στόχο κυρίως την αποζημίωσή του γαμπρού, την ελάφρυνσή του από το οικονομικό βάρος που θα του προκαλούσε η ανάληψη της φροντίδας της νύφης και της οικογένειας που θα δημιουργούσαν μαζί. Ωστόσο, τα περιουσιακά στοιχεία που δίνονταν ως προικώα ανήκαν στον γαμπρό, μόνον υπό τον όρο της διατήρησης του γάμου. Σε περίπτωση που αποφάσιζε να καταγγείλει τη σύμβαση του γάμου, όφειλε να επιστρέψει στην γυναίκα τα προικώα. Έτσι, η γυναίκα διατηρούσε μία μορφή εγγύησης. Η συζήτηση περί προίκας και της χρήσης της ως εγγύησης, είναι μεν ενδιαφέρουσα, ωστόσο ο θεσμός της προίκας δεν μπορεί να αποτελέσει μία βιώσιμη λύση. Πρόκειται για έναν θεσμό αναχρονιστικό, που δεν έχει καμία θέση στη σύγχρονη κοινωνία, όπου στόχος θα πρέπει να είναι η ισότητα των δύο φύλλων, η ισότιμη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και στην οικογενειακή παραγωγή.

Αν επιχειρούσαμε να εκσυγχρονίσουμε το θεσμό της προίκας, αυτονόητο επόμενο θα ήταν να απαιτείται από αμφότερα τα μέρη, και σίγουρα όχι τις οικογένειες αυτών, να εισφέρουν προικώα, ήτοι ένα κεφάλαιο στην αρχή του γάμου. Αυτό ομοιάζει με την εισφορά κεφαλαίου για τη σύσταση μίας νέας εταιρίας. Τα μέρη αντιμετωπίζοντας τον γάμο, όπως τη σύσταση ενός νέου οικονομικού οργανισμού, εισφέρουν ένα κεφάλαιο.

³³ Για την Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά Α.Π. 19/1992 «...Από τις διατάξεις των άρθρων 1413, 1426 και 1427 του ΑΚ, όπως αυτές ίσχυαν προ της προσθήκης παραγράφου στο δεύτερο από τα άρθρα αυτά, με το άρθρο 1 παρ. 2 του νόμου 987/1979, και της καταργήσεώς τους με το νόμο 1329/1983, προκύπτει ότι, αν μεταβιβάστηκε στον άνδρα η κυριότητα των ακινήτων που δόθηκαν σ' αυτόν ως προίκα, αντικείμενο της προίκας είναι η συμφωνηθείσα με το προικοσύμφωνο χρηματική αξία αυτών, η οποία, σε περίπτωση λύσεως του γάμου, αποδίδεται από τον άνδρα στη γυναίκα ή τους κληρονόμους της, μετά έτος από της λύσεως αυτού. Με το άρθρο 1 παρ. 2 του νόμου 987/1979, προσετέθη δευτέρα παράγραφος στο αρχικό άρθρο 1426 του ΑΚ, με την οποία ορίσθηκε ότι ακίνητα των οποίων η κυριότης μετεβιβάσθη εις τον άνδρα λόγω προικός, κατά το άρθρον 1413 του ΑΚ, σωζόμενα εις την περιουσίαν αυτού κατά την λύσιν του γάμου, περιέχονται αυτούσια και αυτοδικαίως εις την γυναίκα ή τους κληρονόμους της».

Την αντίστροφη ακριβώς λειτουργία, έχει το έθιμο της bride price στις αφρικανικές χώρες. Βλ. Lowes & Nunn 2018: 117). Αποτελεί «προίκα» που δίδεται από τον γαμπρό ή την οικογένειά του, στην οικογένεια της νύφης. Ο θεσμός της bride price κατακρίνεται εντονότερα απ' ότι η προίκα (*dowry*) και υποστηρίζεται, ότι αποτελεί κραυγαλέα έκφανση της αντίληψης των γυναικών ως αγαθών. Ενδεικτικά αναφορές από την Ουγκάντα δείχνουν, ότι οι γονείς παίρνουν τα κορίτσια από το σχολείο, ώστε να τα παντρεύουν νωρίς και να πετύχουν το υψηλότερο δυνατό bride price, αλλά και ότι νύφες δεν μπορούν να ξεφύγουν από βίαιους συζύγους, γιατί οι γονείς τους είναι απρόθυμοι ή ανίκανοι να επιστρέψουν όσα έλαβαν ως bride price.

Αν επιθυμούν να εξέλθουν από τη συμφωνία, δικαιούνται να λάβουν τουλάχιστον ό,τι εισέφεραν. Οι αντιλήψεις αυτές δεν δύνανται εύκολα να εφαρμοστούν στον γάμο, ο οποίος αποτελεί μία εξαιρετικά ιδιόμορφη σύμβαση, και βασίζεται για την ύπαρξή του πρωτίστως στην ρομαντική πίστη των μερών, ότι η αγάπη τους θα κρατήσει για πάντα. Περαιτέρω, οι άνθρωποι παντρεύονται κυρίως σε νεαρότερες ηλικίες, όταν το κυριότερο, αν όχι μοναδικό, περιουσιακό τους στοιχείο, είναι το ανθρώπινο κεφάλαιό τους και σε αυτή την περίπτωση επανέρχεται το ίδιο πρόβλημα που αντιμετωπίζει κάθε δικαστήριο σε μία υπόθεση διαζυγίου: πως ποσοτικοποιείται η επένδυση του ανθρώπινου κεφαλαίου των μερών στο γάμο;

iii. *Μειωμένη επένδυση στον γάμο*

Το γυναικείο φύλο απάντησε στον κίνδυνο που αντιμετωπίζει, από την διάλυση του γάμου, μειώνοντας την επένδυσή του σε αυτόν (Carbone & Brinig 1991: 976). Αφού τίποτα δεν εξασφαλίζει στη γυναίκα ότι θα λάβει το σύνολο της απόδοσης της επένδυσής της, αποφάσισε να μειώσει το ρίσκο επενδύοντας λιγότερα (Cohen 1987: 295). Οι γυναίκες επενδύουν λιγότερα στο να είναι σύζυγοι και περισσότερα στην εκπαίδευσή τους, αφιερώνουν λιγότερες ώρες στο νοικοκυριό και περισσότερες στην αγορά εργασίας, και κάνουν λιγότερα παιδιά (Becker 1991: 140).

Η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και η μετατόπιση της επένδυσής τους είναι γεγονός. Όμως δε σήμανε την εξάλειψη της εξειδίκευσης στο γάμο και της άνισης κατανομής των οικογενειακών βαρών³⁴. Αντίθετα, οι γυναίκες, μαζί με το νέο ρόλο τους στην αγορά εργασίας, συνεχίζουν να επωμίζονται το μεγαλύτερο ή ολόκληρο το βάρος των οικιακών εργασιών και της ανατροφής των τέκνων (Wax 1998:520).

³⁴ Βλ. Brinig & Carbone (1998: 869) (“*The longer the marriage, the more likely even working women are to be dependent on their husband's income to maintain their standard of living, the more likely they are to have sacrificed to some degree their own financial future to further the marriage, and the less likely their prospects for remarriage become.*”)

Οι νομικές βάσεις της προστασίας της γυναικείας επένδυσης

Οι όποιες προσπάθειες της γυναίκας να προστατέψει την επένδυσή της, θα πρέπει να συνοδεύονται από νομικά μέσα. Οι νόμοι που αφορούν το γάμο και το διαζύγιο επηρεάζουν σημαντικά την επιλογή εισόδου σε ένα γάμο, και εξόδου από αυτόν. Παρά το γεγονός, ότι η κοινωνία και ο νόμος αντιλαμβάνονταν ανέκαθεν -και συνεχίζουν να αντιλαμβάνονται σε μεγάλο βαθμό, παρά τις ευγενείς προσπάθειες για εκσυγχρονισμό- την παραδοσιακή οικογένεια ως τον ακρογωνιαίο λίθο της κοινωνίας, δεν καταφέρνουν να εξασφαλίσουν την επένδυση των συζύγων νοικοκυρών στους γάμους τους. Οι συγγραφείς έχουν συζητήσει διάφορες προτάσεις, όπως την επανεξέταση της νομοθεσίας περί διαζυγίου, την επανεξέταση και αναμόρφωση του θεσμού της διατροφής, την καταφυγή σε κανόνες του εμπορικού δικαίου, του δικαίου των συμβάσεων κ.λπ.

i. Προγαμιαία συμβόλαια

Σαν λύση έχουν χρησιμοποιηθεί στην πράξη τα προγαμιαία συμβόλαια. Κύριος στόχος τους είναι να προστατέψουν τα περιουσιακά στοιχεία, που προϋπήρχαν του γάμου, σε περίπτωση διαζυγίου. Μπορεί, όμως, να αποτελεί και συμφωνία των μερών, που θα ορίζει πως θα χωριστεί σε περίπτωση διαζυγίου, το σύνολο της περιουσίας που θα έχουν αποκτήσει μέχρι τότε.

Είναι βέβαια εξαιρετικά δύσκολο για ένα προγαμιαίο συμβόλαιο να προσδιορίσει την αποζημίωση που θα λάβουν τα μέρη, σε περίπτωση καταγγελίας της σύμβασης του γάμου. Η προφανής απώλεια είναι ο σύζυγος, και κατά συνέπεια το κόστος ανεύρεσης ενός συζύγου ίδιας αξίας. Ωστόσο, τα προγαμιαία συμβόλαια προσπαθούν να ρυθμίσουν ένα μελλοντικό και αβέβαιο γεγονός. Ποια θα είναι η αξία των συζύγων όταν επέλθει η καταγγελία; Θα πρέπει να υπολογιστεί και να προβλεφθεί επιπλέον αποζημίωση για ενδεχόμενη υπαίτια συμπεριφορά των συζύγων; Τα ίδια ερωτήματα θα ανακύψουν, είτε τα μέρη είχαν κάνει προγαμιαία συμφωνία είτε όχι.

Σε κάθε περίπτωση, η χρήση των προγαμιαίων συμβολαίων αποδεικνύει ότι η κοινωνία αντιλαμβάνεται τον γάμο σαν μία οικονομική ένωση, για αυτό και στράφηκε στη σύναψη προσυμφώνων κατά τα πρότυπα των εμπορικών συναλλαγών. Η χρήση τους βέβαια

εντοπίζεται κατά κανόνα σε κοινωνικά στρώματα με υψηλά εισοδήματα, ήτοι σε περιπτώσεις όπου το οικονομικό ρίσκο είναι μεγαλύτερο για τα μέρη. Επιπλέον, είναι νόμιμα και δεσμευτικά σε λίγες έννομες τάξεις. Χρησιμεύουν κυρίως ως ένδειξη της βούλησης των μερών. Πάντως, πολλοί συγγραφείς έχουν κάνει σημαντική προσπάθεια να εξελίξουν την ιδέα της χρήσης προσυμφώνων, εξειδικεύοντας τις δυνατότητες που προσφέρει η ανάλογη χρήση των κανόνων του εμπορικού δικαίου.³⁵

ii. Η διατροφή ως μέσο αποζημίωσης της εξειδίκευσης στον γάμο

Σήμερα, δικαίωμα διατροφής αναγνωρίζεται μόνο αν ο αιτών αποδείξει, ότι είναι απαραίτητη για τη διαβίωσή του και το άλλο μέρος μπορεί να την παράσχει, χωρίς να επηρεάζεται η δική του διαβίωση (Ertman 1998: 24, Starnes 2011: 271-2). Η όποια διατροφή θα έχει αποκλειστικά προσωρινό χαρακτήρα, με σκοπό να διευκολύνει τη μετάβαση στη ζωή εκτός γάμου, διατηρώντας για ένα διάστημα το επίπεδο διαβίωσης που απολάμβανε εντός του γάμου.³⁶ Για την διαμόρφωση του ποσού της διατροφής λαμβάνονται υπόψη διάφορα κριτήρια, όπως η διάρκεια του γάμου, το επίπεδο διαβίωσης μέσα στον γάμο και φυσικά οι οικονομικές δυνατότητες του συζύγου, από τον οποίο ζητείται η διατροφή.³⁷

Πριν την αναμόρφωση του δικαίου του διαζυγίου, η διατροφή αντιμετωπιζόταν στην πράξη ως αποζημίωση (Ertman 1998: 33, Starnes 2011: 273, Tsaoussis 2004: 220). Δεν δινόταν διατροφή αν οι γυναίκες είχαν «παραφερθεί» κατά τη διάρκεια του γάμου, ενώ αν ο άντρας έφταιγε, η διατροφή μπορεί να ήταν υψηλότερη. Βέβαια, η διατροφή τελούσε υπό τον όρο της άψογης συμπεριφοράς της χωρισμένης γυναίκας, συχνά δεν πληρωνόταν, ενώ τα ποσά δεν επαρκούσαν να για διατηρήσουν το επίπεδο διαβίωσής τους μετά το διαζύγιο (Ertman 1998: 34, Ellman 1989: 6, υπ. 10, 57). Στη σύγχρονη

³⁵ Βλ. κατωτέρω 4. iv.

³⁶ Δεν είναι τυχαίο, ότι στο αγγλοσαξονικό δίκαιο χρησιμοποιείται και ο όρος maintenance.

³⁷ Η παρούσα ενότητα δεν αφορά την διατροφή για τα τέκνα, αλλά την διατροφή ως μέσο αποζημίωσης των μερών, για τις επενδύσεις που έκαναν στον γάμο. Γι' αυτό δεν λαμβάνεται υπόψη αν υφίστανται ανήλικα τέκνα ή όχι.

αρθρογραφία έχει υποστηριχθεί, ότι η διατροφή είναι νομική έννοια με οικονομική λειτουργία, άρα μπορεί να αποτελέσει ικανοποιητική λύση.³⁸

Κατά τον Ellman, η διατροφή θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί ως μέσο για την προώθηση της εξειδίκευσης στον γάμο,³⁹ αφού η εξειδίκευση αποτελεί την ορθολογική επιλογή και οδηγεί σε μεγιστοποίηση της ωφέλειας της οικογένειας, ως οικονομικής ενότητας. Συνεπώς, είναι απλά προσφορότερο για την οικογένεια ο σύζυγος με το χαμηλότερο εισόδημα να αφοσιωθεί στις οικογενειακές εργασίες, επιτρέποντας στον σύζυγο με την μεγαλύτερη αξία στην αγορά εργασίας, να αφοσιωθεί την εργασία του. Το γεγονός ότι ο σύζυγος με το χαμηλότερο εισόδημα είναι, κατά κύριο λόγο, η γυναίκα και οι αιτίες αυτού, δεν αποτελούν μέρος της συζήτησης και δεν επηρεάζουν, κατά την άποψή του, την προτεινόμενη λύση (Ellman 1989: 46).

Αναγνωρίζει ότι ο παραδοσιακός γάμος έχει πολλές ομοιότητες με μία μακροχρόνια εμπορική σύμβαση, και υποστηρίζει ότι η έννοια της διατροφής λύνει το πρόβλημα που δεν μπορεί να λύσει η έννοια της σύμβασης, δηλαδή ποια είναι η απώλεια της συζύγου νοικοκυράς (Ellman 1989: 41). Η γυναίκα κάνει μία μεγάλη αρχική επένδυση, με αξία μόνον στον συγκεκριμένο γάμο. Ο δε άντρας αφιερώνεται στην αύξηση της αποδοτικότητάς του στην αγορά εργασίας και ανταποδίδει, την επένδυση της γυναίκας, αργότερα όταν μοιράζεται μαζί της τα αυξημένα έσοδα της ακμής της καριέρας του. Ο γάμος είναι μία μακροχρόνια υπόθεση, όπου κύριος στόχος είναι η διατήρηση της ίδιας της σχέσης και κατ' επέκταση η ευημερία των μερών. Οι σύζυγοι ξεκινούν τη σχέση χωρίς ξεκάθαρη εικόνα των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεών τους, αφού η σχέση διαπλάθεται συνεχώς στο πέρασμα των χρόνων και στηρίζεται στον χαρακτήρα και την κρίση των μερών, άρα

³⁸ Βλ. Tsoussis (2004: 222), η οποία υποστηρίζει ότι οι οικονομικές λειτουργίες της διατροφής μπορούν εύκολα να χρησιμοποιηθούν και στο ελληνικό δίκαιο, αν το σχετικό άρθρο του ΑΚ τροποποιηθεί κατάλληλα.

³⁹ Βλ. Ellman (1989: 46) (“Whenever spouses have different earning capacities and want to plan rationally as a single economic unit, they will conclude that, where possible, they should shift economic sacrifices from the higher earning spouse to the lower earning spouse, because that shift will increase the income of the marital unit as a whole. If they follow that plan, the lower earning spouse (today most likely the wife) will often be pushed toward the position of the wife in the traditional marriage, even if they had started out with a different intention.”)

δεν μπορεί να οριστεί εξ αρχής τι μπορεί να συνιστά αθέτηση. Αντίθετα, μία μακροχρόνια σύμβαση έχει ξεκάθαρη σχέση σκοπού-κέρδους, σαφή περιγραφή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων (Ellman 1989: 45).

Συνεπώς, κατά τον Ellman, η λύση δεν βρίσκεται στην ανάλογη χρήση εννοιών των συμβάσεων και του εμπορικού δικαίου, αλλά στον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της διατροφής, ώστε να επιτυγχάνεται η δίκαιη κατανομή των οικονομικών συνεπειών του διαζυγίου (Ellman 1989: 50). Έτσι, δίνεται επιπλέον κίνητρο σε αμφοτέρους τους συζύγους να επιδιώξουν την διατήρηση του γάμου. Η διατροφή γίνεται αντιληπτή, ως απλή αποζημίωση για τις επενδύσεις που έγιναν στο πλαίσιο του γάμου, παντελώς ανεξάρτητη από την έννοια της ανάγκης. Ως επένδυση νοούνται μόνο οι οικονομικά ορθολογικές συμπεριφορές (Ellman 1989: 58). Λόγω της καθαρά οικονομικής της φύσης, η διατροφή δεν μπορεί να συγχέεται με άλλες μη οικονομικής φύσης απώλειες που προκαλεί ένα διαζύγιο, όπως η απώλεια της συντροφικότητας και το κόστος ανεύρεσης νέου συντρόφου (Ellman 1989: 62). Σύζυγοι που δεν επένδυσαν στον γάμο ή των οποίων η οικονομική εξάρτηση προέκυψε για λόγους ανεξάρτητους από το γάμο, δεν θα έχουν καμία αξίωση εναντίον του οικονομικά εύρωστου συζύγου (Ellman 1989: 52-53), ανεξάρτητα από τον κίνδυνο φτωχοποίησης που μπορεί να διατρέχουν. Αντίστοιχα, ο σύζυγος που βιώνει οικονομική απώλεια λόγω της λύσης του γάμου, θα έχει αξιώσεις κατά του άλλου συζύγου, όποια και αν είναι η προσωπική οικονομική του κατάσταση. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε περιπτώσεις όπου ο οικονομικά πιο εύρωστος σύζυγος, θα έχει αξίωση έναντι του συζύγου με το μικρότερο εισόδημα.⁴⁰ Η αξία της επένδυσης, και κατά συνέπεια η αξία της αποζημίωσης, εξαρτάται από το τι εγκατέλειψε ο σύζυγος για αυτήν. Από το

⁴⁰ Βλ. Ellman (1989: 60) (“*Claims by a higher earning spouse will not be troublesome so long as the spouse against whom the claim is made actually benefited financially from the other's foregone opportunity. Consider a corporate-executive husband married to a lawyer-wife. He declines an offer from a company headquartered in Pittsburgh because his wife cannot find employment there comparable to her partnership in a Los Angeles law firm. He keeps his current post, paying \$100,000 annually; the Pittsburgh post would have paid \$125,000. His wife continues to earn \$75,000 in her law firm, with prospects for further increases as the firm prospers. The best she could have done in Pittsburgh was \$38,000, with uncertain prospects for advancement. Under these facts, the couple's decision was financially rational, since their aggregate income in Los Angeles, \$175,000 and rising, is better than the Pittsburgh total of \$163,000. But if spouses separate, the wife retains her \$37,000 benefit from their decision to remain in Los Angeles, while the husband retains his \$25,000 loss.*”

τι θυσιάσε για την οικονομική ενότητα και ευημερία της οικογένειας. Άρα, εξαρτάται άρρηκτα από την αποδοτικότητα της γυναίκας στην αγορά εργασίας πριν εισέλθει στο γάμο, από το τι πρόσφερε στο γάμο, από το πως βοήθησε τον σύζυγό της να μεγιστοποιήσει την δική του αποδοτικότητα. Με άλλα λόγια, εξαρτάται απόλυτα από το ανθρώπινο κεφάλαιό της και το τι θα μπορούσε να απολαύσει από αυτό, αν δεν θυσίαζε μέρος αυτού για τον γάμο.⁴¹ Αυτό το μέτρο μέτρησης είναι εξαιρετικά επισφαλές και απαιτεί να γίνουν πολλές υποθέσεις. Επιπλέον προϋποθέτει μία θυσία από τη μεριά της γυναίκας. Αφού η γυναίκα, ακόμα και στη σύγχρονη κοινωνία, είναι λιγότερο πιθανό να έχει το μεγαλύτερο εισόδημα, αναμένεται να εξειδικευτεί αυτή στο γάμο. Ωστόσο η αξία της επένδυσής της, εξαρτάται από το μέγεθος της θυσίας που έκανε. Άλλη αξία, έχει π.χ. η επένδυση μίας σερβιτόρας που παντρεύεται στα 20, και άλλη μίας γυναίκας που παντρεύεται στα 32, εγκαταλείποντας μία καριέρα δικηγόρου. Η αρχή που διατρέχει ολόκληρη τη μελέτη του Ellman, είναι ο αυστηρός διαχωρισμός της έννοιας της διατροφής, όπως αυτή καθορίζεται εκ νέου, από κάθε ψήγμα κοινωνικής πρόνοιας. Η διατροφή δεν δίνεται σε όποιον το έχει περισσότερο ανάγκη, αλλά μόνο σε όποιον έκανε οικονομικής φύσης επενδύσεις.

Η μελέτη του Ellman, έχει δεχθεί έντονη και μάλλον δίκαιη κριτική. Η πλειονότητα των φεμινιστών συγγραφέων⁴² θέτει, ως κύριο άξονα της συζήτησης, τη διάσταση των δύο φύλλων στο γάμο. Υποστηρίζουν, ότι η τάση των οικονομολόγων να προωθούν την εξειδίκευση στο γάμο, μέσω της οικονομική εξάρτησης του ενός συζύγου από τον άλλο, έχει άκρως πατριαρχική διάσταση, όσο και αν επιμένουν να χρησιμοποιούν άφυλη γλώσσα.⁴³ Σε μία πατριαρχική κοινωνία, ο εξαρτώμενος θα είναι κατά κύριο λόγο η

⁴¹ Βλ. Ellman (1989: 76) (*“The theory advanced here ensures that the wife suffers no loss compared to the standard of living she could have provided for herself, when her efforts enhance her husband's income.”*)

⁴² Βλ. ενδεικτικά Carbone (1990: 1464) και τις εκεί αναφορές, Ertman (1998: 36).

⁴³ Τα ίδια τα δικαστήρια, αντιλαμβάνονται πλήρως το χάσμα ανάμεσα στα δύο φύλα στο γάμο και την κοινωνία εν γένει και τις επιπτώσεις του στη θέση των γυναικών προ και μετά διαζυγίου. Συνεπώς φαίνεται παράλογο μερίδα των οικονομολόγων να επιμένουν στη χρήση της άφυλης αυτής ορολογίας και της προ-άσπισης φαινομενικά μόνο «άφυλων» λύσεων. Βλ. ενδεικτικά Brining & Carbone (1998: 888) και αναφορά σε απόφαση *Gove v. Grove* (*“At least until recent years, young women entering marriage were led to believe-if not expressly by their husbands-to-be, certainly implicitly by the entire culture in which they had come to maturity-that they need not develop any special skills or abilities beyond those necessary to homemaking and child care, because their husbands, if they married, would provide their financial support and security. We cannot hold that women who relied on that assurance, regardless of whether they*

γυναίκα. Το χάσμα ανάμεσα στα δύο φύλα, στην κοινωνία γενικότερα και στην αγορά εργασίας ειδικότερα, υπαγορεύει την «ορθολογική» επιλογή, να εξειδικευτεί η γυναίκα στις οικιακές εργασίες.⁴⁴ Στόχος, λοιπόν, δεν πρέπει να είναι η μεγιστοποίηση της ωφέλειας της οικογένειας με κάθε κόστος, εις βάρος των γυναικών, αποδεχόμενοι απλώς τις βαθιά ριζωμένες πατριαρχικές αντιλήψεις της κοινωνίας και της αγοράς εργασίας (Carbone 1990: 1465, 1490, 1498). Πρωταρχικό μέλημα, πρέπει να είναι η αντιμετώπιση του χάσματος ανάμεσα στα δύο φύλα. Μόνο έτσι η όποια επιλογή θα είναι πράγματι ορθολογική και όχι υπαγορευμένη. Τέλος, ο Ellman υποστηρίζει, ότι η διατροφή που προτείνει, βασίζεται στην έννοια της reliance (δικαιολογημένη εμπιστοσύνη),⁴⁵ ωστόσο, ο τρόπος μέτρησης της ζημίας που προτείνει, βασίζεται προφανώς στην έννοια της restitution (αποκατάσταση),⁴⁶ έννοια που θα ήταν χρήσιμη μόνο στην περίπτωση που οι γυναίκες επένδυναν εξίσου στην αγορά εργασίας και τον γάμο (Carbone 1990: 1468).

sacrificed any specific career plans of their own when they married, must as a matter of principle be limited to the standard of living they can provide for themselves if 'employed at a job commensurate with [their] skills and abilities.' The marriage itself may well have prevented the development of those skills and abilities.”)

⁴⁴ Άλλωστε η εξειδίκευση δεν αφορά μόνο τους δύο συζύγους όπως τον 19ο αιώνα. Σήμερα, η εξειδίκευση αφορά κυρίως το γυναικείο φύλλο. Οι γυναίκες εξειδικεύονται μεταξύ τους, με μέρος του γυναικείου πληθυσμού να εξειδικεύεται στην παροχή οικιακών υπηρεσιών, έναντι αμοιβής, σε γυναίκες που δουλεύουν εκτός σπιτιού. Βλ. Carbone (1990: 1489).

⁴⁵ Ως γνωστόν η νομική ορολογία περιέχει έννοιες όχι απλώς λέξεις, που κατά κανόνα δεν επιδέχονται απλή μετάφραση, αλλά μόνο προσπάθεια (συχνά μάταιη) παραλληλισμού με νομικές έννοιες άλλης έννομης τάξης. Το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα έντονο όταν επιχειρείται παραλληλισμός εξειδικευμένων εννοιών του common law με έννοιες του ηπειρωτικού δικαίου. Η παρούσα εργασία δεν επιχειρεί να προτείνει τέτοιους παραλληλισμούς. Δεδομένου ότι η επιστημονική συζήτηση, την οποία μελετάει, έγινε από επιστήμονες χωρών του common law, θα δίνονται οι αντίστοιχοι ορισμοί, όπου κρίνεται απαραίτητο για την κατανόηση των λεπτών διαφορών, ανάμεσα στις προτεινόμενες λύσεις.

⁴⁶ Για να γίνει αντιληπτή η διαφορά αναφέρονται συνοπτικά τα εξής: (α) Η έννοια *restitution* αναφέρεται σε αποζημίωση με μέτρο τα κέρδη του εναγόμενου. Ο εναγόμενος που παραβίασε τη σύμβαση, τιμωρείται για τα κέρδη που αποκόμισε εξαιτίας της παραβίασης και υποχρεούται να αποδώσει μέρος των κερδών στον ενάγοντα, ανεξάρτητα από την θετική ή και αποθετική ζημία που αυτός υπέστη. (β) Η *reliance* θεραπεύεται με *compensation*, ήτοι αποζημίωση με μέτρο τη ζημία του ενάγοντος. Οι *reliance damages* επαναφέρουν τον βλαπτόμενο στη θέση που θα είχε αν δεν είχε συναφθεί ποτέ η σύμβαση. (γ) Η έννοια της *expectation* έχει ως μέτρο αποζημίωσης, την θέση στην οποία θα βρισκόταν ο ενάγων, αν η σύμβαση συνέχιζε να εκτελείται από τον εναγόμενο.

Κατά την Carbone (1990: 1476) υφίστανται δύο τρόποι να θεμελιωθεί επαρκώς η αξίωση για διατροφή, χωρίς την ανάγκη επίκλησης πταίσματος των συζύγων. Πρώτον, θεωρώντας τους συζύγους ως συνεταιίρους,⁴⁷ μπορεί υποστηριχθεί ότι στη συμφωνία των μερών, υπονοείται και ειδικότερη συμφωνία να μοιραστούν τα περιουσιακά στοιχεία με τη διάλυση του γάμου, αλλά και να εξισορροπήσουν τα μετά διαζυγίου εισοδήματά τους. Δεύτερον, μπορεί να χρησιμοποιηθεί η έννοια της restitution, ήτοι αποζημίωσης λόγω αδικαιολόγητου πλουτισμού του άλλου μέρους, με το αδικαιολόγητο να έγκειται αποκλειστικά στο γεγονός, ότι ο σύζυγος που πλούτισε από τις υπηρεσίες της συζύγου νοικοκυράς, δεν προσέφερε ικανοποιητικό αντάλλαγμα. Με αυτή τη συλλογιστική δεν απαιτείται να αποδειχτεί ούτε παράληψη τήρησης σχετικής συμφωνίας των μερών, ούτε σχέση πταίσματος και ζημίας (Carbone 1990: 1478).

iii. Οι αξιώσεις αποζημίωσης βάσει του δικαίου των συμβάσεων και του δικαίου των αδικοπραξιών

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, γίνεται ευρέως αποδεκτό ότι ο γάμος είναι μία ιδιαίτερης φύσης σύμβαση. Οι σύγχρονοι νόμοι προσπάθησαν να εξισώσουν τις νομικές προσωπικότητες του άντρα και της γυναίκας, και στην προσπάθειά τους μετέτρεψαν τον γάμο σε μία «σύμβαση» θεσμοθετώντας δικαιώματα και υποχρεώσεις για τα δύο μέρη, όπως ακριβώς σε μία οποιαδήποτε άλλη σύμβαση (Olsen 1983: 1535). Βάσει αυτής της αντίληψης, πολλοί συγγραφείς θεωρούν την ανάλογη χρήση συγκεκριμένων εννοιών του δικαίου των συμβάσεων αλλά και των αδικοπραξιών, ως την καταλληλότερη βάση για την αποζημίωση της επένδυσης στο γάμο (Cohen 1987: 275, Posner 1989: 204, Ertman 1998: 36, Brinig & Carbone: 1998: 870).

Κάποιοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι αφού ο γάμος είναι σύμβαση, θα πρέπει να ιδωθεί ως οποιαδήποτε άλλη σύμβαση, όπως π.χ. η σύμβαση παροχής υπηρεσιών. Προτείνεται

⁴⁷ Ο γάμος ομοιάζει με partnership, δηλαδή «συνεταιρισμό» ή «κοινοπραξία» μεταξύ των μερών. Η κοινή αυτή αντίληψη αποδεικνύεται από την χρήση του όρου partnership για τις εναλλακτικές μορφές συμβίωσης π.χ. civil partnership ή domestic partnership. Βλ. και Posner (1989: 204) (“*The closest analogy to marriage in the sphere of contracts is partnership, and the rule in partnership law is that upon dissolution each partner takes back the assets that he had contributed to the partnership.*”)

λοιπόν, να μετατραπεί η παροχή οικιακών υπηρεσιών τη νοικοκυράς σε εργασία έναντι αμοιβής (Olsen 1983: 1539). Ακόμα και αν δεν έχει συναφθεί έγγραφη συμφωνία των μερών, μπορεί να υποστηριχθεί ότι τέτοια συμφωνείται υπονοείται. Ένα οποιοδήποτε άλλο άτομο θα μπορούσε εύκολα να θεμελιώσει τέτοιες αξιώσεις, υποστηρίζοντας ότι οι παροχή έγινε με την υπόσχεση και την αναμονή ανταλλάγματος.⁴⁸ Γιατί να στερείται το δικαίωμα αυτό η σύζυγος, αποκλειστικά λόγω αυτής της ιδιότητας της;

Άλλη μερίδα της βιβλιογραφίας επικεντρώνεται στην ανάγκη αποζημίωσης μετά τη λήξη του γάμου. Υποστηρίζει επίσης τη χρήση της διατροφής ως το μέσο για την απόδοση της πρέπουσας αποζημίωσης, αλλά με βάση έννοιες του δικαίου των συμβάσεων και των αδικοπραξιών. Οι Brining και Carbone (1998: 872), μεταξύ πολλών άλλων (Cohen 1987, Olsen 1983, Bush 1999), έκαναν εκτεταμένη μελέτη των εργαλείων που προσφέρει το δίκαιο των συμβάσεων και το δίκαιο των αδικοπραξιών. Διαπίστωσαν, ότι για το οικονομικό σκέλος του γάμου και του διαζυγίου λαμβάνονταν ιστορικά υπόψη τόσο η έννοια της expectation (του δικαίου των συμβάσεων) όσο και η έννοια της reliance (του δικαίου των αδικοπραξιών). Η αξίωση για expectation καθορίζεται ουσιαστικά από το επίπεδο διαβίωσης που ανέμεναν τα μέρη να έχουν, αν συνεχιζόταν ο γάμος. Η αξίωση για reliance καθορίζεται από το επίπεδο διαβίωσης που θα είχαν τα μέρη, εάν δεν είχαν εισέλθει σε αυτό τον γάμο και δεν είχαν κάνει εξειδικευμένες επενδύσεις προσδοκώντας μελλοντική ανταπόδοση. Αν δεν είχαν χάσει την ευκαιρία π.χ. να παντρευτούν κάποιον άλλο ή να επενδύσουν στην καριέρα τους. Τα εργαλεία και των δύο δικαίων προσφέρουν νομικές βάσεις για την αποζημίωση της συζύγου νοικοκυράς. Το πρόβλημα όμως που ανέκυψε, μετά την απελευθέρωση του διαζυγίου και την θεσμοθέτηση της δυνατότητας διάλυσης του γάμου χωρίς ανάγκη απόδειξης πταίσματος, είναι ακριβώς αυτή η έλλειψη πταίσματος. Τόσο τα συμβατικά όσο και τα αδικοπρακτικά εργαλεία, προϋποθέτουν την ύπαρξη κάποιου πταίσματος και αντίστοιχα, την ύπαρξη κάποια ζημίας, η οποία πρέπει να αποκατασταθεί. Είτε χρησιμοποιηθεί ως βάση η έννοια της expectation, είτε η έννοια της reliance, θα απαιτηθεί να αποδειχθεί κάποιο πταίσμα και κάποια ζημία που χρήζει

⁴⁸ Βλ. Olsen (1983: 1539, υπ. 160-161, 1540). Λόγου χάρι, ένας ανασφάλιστος κηπουρός ή οικιακή βοηθός, ακόμα και αν δεν έχουν νόμιμη και δηλωμένη σύμβαση εργασίας, σίγουρα κανείς δεν θα υποστηρίξει ότι παρείχαν αυτές τις υπηρεσίες αλτρουιστικά. Αντίθετα, είναι σίγουρα εξαιρετικά δύσκολο για την κοινωνία και το κράτος να ξεφύγει από την ιδέα της μητέρας, συζύγου και υποχρεωτικά «αλτρουίστριας» νοικοκυράς που παρέχει τις υπηρεσίες της για το γενικότερο καλό της οικογένειας.

αποκατάστασης και αποζημίωσης. Ο μηχανισμός αυτός έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την αναμόρφωση του διαζυγίου. Αν το διαζύγιο δίνεται ελεύθερα, χωρίς ύπαρξη πταίσματος, δεν υπάρχουν πραγματικά περιστατικά, στα οποία μπορεί να θεμελιωθεί η ανάγκη αποζημίωσης, είτε συμβατικά, είτε αδικοπρακτικά (Carbone 1990: 1475, Brinig & Carbone 1998: 885-6).

Οι Brinig και Carbone (1998: 879) τονίζουν τη σημασία της reliance, ιδίως βάσει του κριτηρίου των χαμένων ευκαιριών καριέρας, αφού αμότερα τα μέρη θα απορρίψουν ευκαιρίες να παντρευτούν κάποιον άλλο – συνήθως παρόμοιας εκτιμώμενης αξίας – ενώ, κατά κανόνα, μόνο ένα εκ των μερών θα απορρίψει ευκαιρίες στην καριέρα του, για να προσφέρει περισσότερο στην οικογένεια. Η αποζημίωση για τις χαμένες ευκαιρίες καριέρας δεν εξαρτάται από κάποια αφηρημένη υπόσχεση αφοσίωσης, ή ευθύνη για τη διάλυση του γάμου. Εξαρτάται από την φύση των επενδύσεων των μερών στο γάμο και το ποσό της αποζημίωσης δεν θα πρέπει να αντιστοιχεί στο επίπεδο διαβίωσης κατά την διάρκεια του γάμου, αλλά στην θυσία που έγινε. Ακόμα, η αποζημίωση δεν θα πρέπει να παύει σε περίπτωση νέου γάμου, αφού οι χαμένες ευκαιρίες καριέρας δεν θεραπεύονται με έναν νέο γάμο. Θα πρέπει, όμως, να επανεξετάζεται σε περίπτωση που το μέρος βρει νέα εργασία (Brinig & Carbone 1998: 880). Η αξίωση για αποζημίωση λόγω χαμένων ευκαιριών καριέρας, δεν έχει καμία ανάγκη απόδειξης πταίσματος. Αντίθετα, η αξίωση για αποζημίωση βάσει χαμένων ευκαιριών για άλλους γάμους, υπονοεί ότι τα μέρη έχουν κάποιο δικαίωμα να συνεχίσουν να απολαμβάνουν τον έγγαμο βίο και αντίστοιχη υποχρέωση να διατηρήσουν τον γάμο. Τέτοια υποχρέωση, όμως, δεν υφίσταται, ούτε μπορεί να υποστηριχθεί με το νέο δίκαιο του διαζυγίου.⁴⁹ Πάντως, η αγορά εργασίας συνεχίζει να ευνοεί τους άντρες, άρα στο διαζύγιο οι γυναίκες χάνουν την πρόσβαση στο κατά κανόνα υψηλότερο εισόδημα του άντρα, με αποτέλεσμα η οικονομική τους κατάσταση να αλλάζει δραματικά. Συνεπώς, είναι σκόπιμο και αναγκαίο να διατηρείται κάποιου είδους προστασία για το χαμένο κόστος ευκαιρίας τέλεσης άλλων γάμων (Brinig & Carbone 1998: 894).

Στην μελέτη τους παρατηρούν ότι τα ίδια τα δικαστήρια (Brinig & Carbone 1998: 885-893), στην προσπάθειά τους να προσαρμοστούν στο νέο δίκαιο, έχουν χρησιμοποιήσει

⁴⁹ Βλ. Brinig & Carbone (1998: 886, υπ. 127) (“If both parties are free to leave, there is no basis for alimony designed solely to compensate for the lost opportunity to marry someone with a larger income.”)

πολλά κριτήρια για να αιτιολογήσουν το αν θα δοθεί οικονομική βοήθεια στη σύζυγο νοικοκυρά, το ύψος και τη διάρκεια αυτής. Βασίζουν την αποζημίωση που θα δοθεί όχι μόνο στις χαμένες ευκαιρίες καριέρας, αλλά και στο επίπεδο διαβίωσης κατά τη διάρκεια του γάμου, διότι αναγνωρίζουν ότι ακόμα και αν η σύζυγος είχε επενδύσει στην αγορά εργασίας, θα κέρδιζε κατά πάσα πιθανότητα πολύ λιγότερα απ' ό τι ο άντρας (Brinig & Carbone 1998: 891). Βασίζονται επίσης, στην οικονομική ανάγκη του ενάγοντα και τις οικονομικές δυνατότητες του εναγόμενου, αλλά και στη διάρκεια του γάμου, τονίζοντας ότι ένας γάμος μικρής διάρκειας, δεν μπορεί παρά να είχε ελάχιστη επιρροή στην καριέρα των συζύγων, ενώ ένας γάμος 10 ή 20 χρόνων θα ήταν καταλυτικός (Brinig & Carbone 1998: 893, υπ. 151). Παρατηρούν, όμως, ακόμα (Brinig & Carbone 1998: 903), ότι τα δικαστήρια στην πλειοψηφία τους βασίζουν τις αποφάσεις τους κυρίως στην ανάγκη του αιτούντα την οικονομική βοήθεια, χωρίς να παρέχουν επαρκή και συστηματική αιτιολόγηση.

iv. Έννοιες του εμπορικού δικαίου

Έχει προταθεί επίσης, η χρήση εννοιών και εργαλείων του εμπορικού δικαίου, δηλαδή πιο εξειδικευμένων συμβατικών μορφών. Υποστηρίζεται ότι η εμπορευματοποίηση του γάμου είναι λογικό επόμενο. Πολλά από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι χωρισμένες γυναίκες, προκύπτουν επειδή δεν αναγνωρίζεται η εμπορική, οικονομική συμβολή τους στην οικογενειακή περιουσία και το εμπορικό δίκαιο είναι καταλληλότερο από το οικογενειακό, για να αντιμετωπίσει το ζήτημα (Ertman 1998: 18).

Η Ertman προτείνει την χρήση των Premarital Security Agreements (PSA), όπως τα αποκαλεί, ένα είδος προγαμιαίου συμβολαίου, σημαντικά εξελιγμένου και βασισμένο σε καθαρά εμπορικούς όρους (Ertman 1998: 19). Με αυτό θέλει να τονίσει τη σχέση δανειστή και οφειλέτη μεταξύ των συζύγων. Η σύζυγος νοικοκυρά επιτρέπει στον σύζυγο εργαζόμενο να μεγιστοποιήσει τις δυνατότητές του για εξέλιξη στην αγορά εργασίας, να είναι ο ιδανικός εργαζόμενος, εκμεταλλευόμενος την επένδυση, την πίστωσή της. Έναντι αυτής της πίστωσης, μοιράζεται με τον σύζυγο εργαζόμενο το εισόδημά του, άρα η σχέση ομοιάζει με σύμβαση δανείου (Ertman 1998: 20). Ένα PSA μπορεί να καταδείξει αυτή τη σχέση δανειστή-οφειλέτη και να εξειδικεύσει τους επιμέρους όρους της επένδυσης της συζύγου νοικοκυράς. Λόγου χάρη, με το PSA μπορεί να απονέμεται στη σύζυγο

νοικοκυρά ως εξασφάλιση, για την περίπτωση που ο οφειλέτης σύζυγος εργαζόμενος δεν τηρήσει τους όρους της σύμβασης, το 50% του συνόλου της γαμήλιας περιουσίας, συμπεριλαμβανομένου του εισοδήματος του άντρα. Έτσι, η εμπορευματοποίηση της συμβολής της συζύγου νοικοκυράς στην γαμήλια περιουσία, μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην οικονομική ισότητα των γυναικών. Η σύζυγος νοικοκυρά δανείζει στον σύζυγο εργαζόμενο την απασχόλησή της με τις οικιακές υποχρεώσεις, λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα εξασφαλίσεις. Το πως θα υπολογιστεί η αξία της επένδυσης της συζύγου νοικοκυράς, ώστε να υπολογιστούν και οι πρέπουσες εξασφαλίσεις είναι ένα ζήτημα που εξετάζεται κατωτέρω. Πάντως η Ertman, μαζί με τη χρήση των PSA προτείνει και μία αναλυτική φόρμουλα βάσει της οποίας θα υπολογιστεί η πίστωση της συζύγου-νοικοκυράς.⁵⁰ Τα PSA θα μπορούσαν να αποτελέσουν βάσει νόμου, μέρος της σύμβασης του γάμου, ενώ έχουν το πλεονέκτημα ότι στερούνται ιδεολογικού πρόσημου (Ertman 1998: 26), άρα μπορούν να υιοθετηθούν εξίσου εύκολα από συντηρητικούς, φιλελεύθερους και φεμινίστριες.

Συμπεράσματα

Η οικονομική θεωρία του δικαίου, αντιλήφθηκε την οικογένεια με τρόπους που σίγουρα προσέφεραν πολλά στην επιστημονική συζήτηση, Ωστόσο, η θεώρησή τους, εκ του αποτελέσματος, επιτείνει την ανισότητα και το χάσμα των δύο φύλων. Κατά την άποψη μερίδας των οικονομολόγων, η εξειδίκευση εντός της οικογένειας, επιβάλλεται ως η ορθολογική επιλογή. Οι μελέτες τους, καταλήγουν συστηματικά, στο ότι όταν τα μέλη μίας οικογένειας εξειδικεύονται το καθένα σε συγκεκριμένες εργασίες, τότε ευημερούν περισσότερο (Becker 1991: 31, Brown & Roberts 2014: 16). Το ότι η εξειδίκευση για πλήθος λόγων καταλήγει στην εξάρτηση της γυναίκας από τον άντρα, είναι κάτι που δεν εμπίπτει στο πεδίο της δικής τους έρευνας. Για αυτούς δεν τίθεται το ζήτημα του φύλου, της ισότητας κ.λπ., αλλά υπάρχει απλώς μία οικονομική μονάδα και η συλλογική επιθυμία των μελών αυτής της ομάδας να μεγιστοποιηθεί η χρησιμότητά τους και η ωφέλειά

⁵⁰ Βλ. Ertman (1998: 22). Η φόρμουλα που προτείνει υπολογίζει το χρέος του συζύγου-εργαζόμενου σε δύο στάδια, καθορίζοντας πρώτα το ποσό των ετήσιων πληρωμών (30% της διαφοράς των εισοδημάτων των δύο συζύγων) και δεύτερον τη χρονική διάρκεια των πληρωμών (το ήμισυ της διάρκειας του γάμου + τα έτη που απομένουν για την ενηλικίωση του μικρότερου παιδιού, μόνο για την περίπτωση που υπάρχουν ανήλικα παιδιά).

τους. Όμως, η οικογένεια δεν είναι σε καμία περίπτωση απλώς μία άφυλη οικονομική ενότητα με στόχο την μεγιστοποίηση του οφέλους μέσω της εξειδίκευσης, όπως την αντιλαμβάνεται η νεοκλασική οικονομική θεωρία (Becker 1991: 23, 31). Αντίθετα, είναι ο πιο έμφυλος θεσμός, με βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις για τους ρόλους των δύο φύλων. Η οικονομική ανάλυση του οικογενειακού δικαίου είναι de facto περιορισμένη (Estin 1995: 1082-6, Bix 2015: 254-255), αφού δεν μπορεί να λάβει υπόψη, ότι ο κύριος συνδετικός κρίκος μίας οικογένειας είναι οι δεσμοί που δημιουργεί και όχι η επίτευξη της μέγιστης οικονομικής ωφέλειας.

Η αναμόρφωση του διαζυγίου που έλαβε χώρα το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα είχε στον πυρήνα το ίδιο σφάλμα με την οικονομική θεωρία του δικαίου. Θεωρητικά στόχευε στην ανεξαρτητοποίηση των γυναικών, όμως εκ του αποτελέσματος επέτεινε τις υπάρχουσες ανισότητες και αφαίρεσε από τις γυναίκες κάποια ισχυρά διαπραγματευτικά χαρτιά. Η Martha Fineman⁵¹ ήταν μία από τους πολλούς συγγραφείς που κατέκριναν έντονα τις αλλαγές που έγιναν τον 20^ο αιώνα στο δίκαιο της οικογένειας, ως άδικες για τις γυναίκες. Το μεγαλύτερο μέρος των φεμινιστριών συγγραφέων, υποστηρίζει την ισότητα μεταξύ των δύο φύλων, ήτοι την απόλυτη ισότητα σε κάθε έκφανση της ζωής τους προσωπική, κοινωνική, πολιτική κ.λπ.⁵² Η Fineman παρατήρησε ότι η τυφλή πάλη για την απόλυτη ισότητα των φύλων με κάθε κόστος, έχει προκαλέσει πολύ μεγαλύτερα κόστη για τις γυναίκες, απ' ότι για τους άντρες. Η αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου στα μέσα του 20^{ου} αιώνα και του δικαίου του διαζυγίου ειδικότερα, είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Θεσπίστηκαν νόμοι βασισμένοι στη ισότητα, ενώ η κοινωνία και η οικογένεια κάθε άλλο παρά ισότιμες ήταν και, φυσικά, το κόστος των αλλαγών ανέλαβε το αδύναμο μέρος της συναλλαγής, δηλαδή η γυναίκα. Καθρέφτιζε το πνεύμα της εποχής, την ανάγκη για επαναπροσδιορισμό του ρόλου της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία, αλλά απέτυχε να προστατεύσει την γυναίκα στην νέα εποχή και επικαλούμενη την ισότητα, επιβάρυνε πολλαπλώς το γυναικείο φύλο. Η επιβολή της ισότητας σε μία ανισότιμη κατάσταση,

⁵¹ Βλ. Fineman (1991: 35) (“*In light of the different structural positions women and men occupy, it seems obvious that to impose sameness of treatment, particularly within the context of family laws, simply perpetuates inequality.*”)

⁵² Το ίδιο επιθυμούν και οι φιλελεύθεροι σύμφωνα με τον Posner (1989: 191).

απλώς επέτεινε την ανισότητα.⁵³ Στόχος, λοιπόν κατά την άποψή της, πρέπει να είναι όχι η ισότητα, αλλά η ισοτιμία. Η όλη επιστημονική συζήτηση περί της θεμελίωσης της αποζημίωσης των συζύγων-νοικοκυρών για την επένδυσή τους, ουσιαστικά επιχειρεί να αποκαταστήσει και να επαναπροσδιορίσει στην νέα πραγματικότητα, που δημιουργήθηκε, τα παλιά διαπραγματευτικά χαρτιά των γυναικών. Πλέον, η γυναίκα δεν βασίζεται στην ανάγκη του συζύγου να εξαγοράσει τη συναίνεση της, αλλά προσπαθεί με οικονομικούς όρους να αποζημιωθεί για τις επενδύσεις τις οποίες πραγματοποίησε, χωρίς την ίδια πάντα επιτυχία.

Σήμερα, στον 21^ο αιώνα, οι ανισότητες των δύο φύλλων έχει σίγουρα εξομαλυνθεί σε κάποιο βαθμό, τουλάχιστον φαινομενικά, καθώς συνεχίζουν να υφίστανται βαθιές αντιθέσεις οικονομικής και κοινωνικής φύσης (Bartlett 2017: 268). Πράγματι, έχει αυξηθεί κατακόρυφα η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, ωστόσο οι οικογενειακές υποχρεώσεις συνεχίζουν να παραμένουν κατά βάση δική τους ευθύνη. Οι γυναίκες απασχολούνται κυρίως σε ευέλικτες μορφές εργασίας, αμείβονται λιγότερο απ' ό,τι οι άντρες, απασχολούνται σε κατώτερες θέσεις και έχουν την κύρια, αν όχι αποκλειστική, ευθύνη της φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων συγγενών. Με άλλα λόγια, οι γυναίκες προσαρμόστηκαν μεν σε μεγάλο βαθμό, με όποιους τρόπους μπορούσαν στους νέους διευρυμένους ρόλους τους, εις βάρος όμως των εαυτών τους. Η κοινωνία δεν προσαρμόστηκε στην «ισότητα» που επέβαλλε και στους νέους διευρυμένους ρόλους των γυναικών. Αντίθετα, οι νέες απαιτήσεις της κοινωνίας από τις γυναίκες, απλώς προστέθηκαν στις ήδη υπάρχουσες.

Είναι, λοιπόν, εφαρμόσιμες και βιώσιμες οι λύσεις που προτείνονται από την επιστημονική κοινότητα ως αντιμετώπιση της άνισης θέσης των γυναικών στο διαζύγιο, στα πλαίσια της σύγχρονης κοινωνίας; Σίγουρα όλες προσφέρουν ενδιαφέρουσες λύσεις και εργαλεία για την αντιμετώπιση του ζητήματος. Ξεκινώντας από την ίδια αφετηρία, ακολουθώντας διαφορετικές συλλογιστικές και εκμεταλλευόμενες διαφορετικά εργαλεία, όλες στοχεύουν στην μεγαλύτερη οικονομική ισότητα στο διαζύγιο. Όμως, για την εύρεση μίας ουσιαστικής λύσης, πρέπει πρώτα απ' όλα να γίνει αντιληπτό ότι η οικονομική

⁵³ Βλ. Fineman (2009: 253) (“*The gist of my argument then was that the family, as our most gendered institution, was not susceptible to the imposition of a regime of equality. [...] The imposition of a mere formal equality regime would only further and deepen existing inequalities.*”)

ανισότητα των γυναικών στο διαζύγιο δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί μεμονωμένα, αφού αποτελεί απλή έκφραση της οικονομικής ανισότητας, των δύο φύλων ειδικότερα και της κοινωνίας γενικότερα.⁵⁴ Οι παρατηρήσεις των τελευταίων δεκαετιών αποδεικνύουν, ότι οι προσπάθειες για τυπική «ισότητα» δεν προφέρουν ουσιαστικές αλλαγές. Το χάσμα των δύο φύλων είναι μία ξεκάθαρα κοινωνικοοικονομική υπόθεση και αντιμετωπίζεται μόνο με πολιτικές κοινωνικές αποφάσεις (Olsen 1983: 1561). Η ουσιαστική λύση μπορεί να έρθει μόνο με ένα μίγμα αλλαγών, δηλαδή πρώτον από τα ίδια τα κράτη μέσω της πολιτικής επιλογής για έμπρακτη υποστήριξη της γονεϊκής ιδιότητας (αντρών και γυναικών), της ίσης κατανομής των οικογενειακών βαρών και των ίσων ευκαιριών για συμμετοχή στην αγορά εργασίας, και δεύτερον από την ίδια την κοινωνία μέσω εκπαίδευσης και αλλαγής νοοτροπίας. Ακόμα και έτσι, η αλλαγή θα είναι αργή και δύσκολη.⁵⁵

⁵⁴ Οι στατιστικές συνεχίζουν να αποδεικνύουν ότι οι γυναικεία ανισότητα και η οικονομική ανισότητα είναι αλληλένδετες. Βλ. Bartlett (2017: 269-270) και τις εκεί αναφορές στις μελέτες του O.H.E., όπως επίσης και ό.π. 279, όπου συζητείται το έργο της MacKinnon (1989) και αναφορά άλλα σχετικά έργα όπως: Eisenstein (1979), Firestone (1971), Mitchell (1973), Hartmann 1984).

⁵⁵ Αυτό δείχνει το παράδειγμα των πρωτοπόρων στο ζήτημα Σκανδιναβικών χωρών. Τις τελευταίες δεκαετίες θεωρούνται υπόδειγμα ως προς την εφαρμογή κοινωνικών πολιτικών με στόχο την εξάλειψη του χάσματος των δύο φύλων, με μεγάλη επιτυχία σε όλους σχεδόν τους τομείς. Ωστόσο, παρατηρείται λ.χ. ότι οι θέσεις ευθύνης, ιδίως στον ιδιωτικό τομέα, συνεχίζουν να κατέχονται κυρίως από άντρες, ότι η διαφορά στις αμοιβές είναι μόλις σε λίγο καλύτερα επίπεδα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, βλ. σχετικά OECD (2018).

Βιβλιογραφία

Amato, Paul R. 2000 “The Consequences of Divorce for Adults and Children” *Journal of Marriage and Family* 62:1269-1287.

Antonovics, Kate & Town, Robert. 2004 “Are All the Good Men Married? Uncovering the Sources of the Marital Wage Premium” *The American Economic Review*, 94:317-321/

Bartlett, Katherine T., 2017 “Feminism and Economic Inequality”, *Law & Inequality* 35:265-287.

Becker, Gary S. 1991 *A Treatise on the Family*, Harvard University Press

Bernard, Jessie. 1972 *The future of marriage*, New York: Bantam Books

Blaver, Sanford L. 1999 “The Gender Gap in Standard of Living After Divorce: Vanishingly Small?” *Family Law Quarterly*, Child Support Symposium 33:111-134

Brinig, Margaret F. 1993 “Law and Economics of No-Fault Divorce - A Review of No-Fault Divorce: What Went Wrong” *Family Law Quarterly* 26:453-470

Brinig, Margaret & Crafton, Steven 1994 “Marriage and Opportunism” *Journal of Legal Studies* 23:869-894.

Bix, Brian H. 2015 “Engagement with Economics: The New Hybrids of Family Law/Law & Economics Thinking”, in *Law & Economics: Philosophical Issues and Fundamental Questions*, A. Hatzis & N. Merchuro eds. London, Routledge, pp.245-266

Brown, Heather & Roberts Jennifer, 2014 *Gender Role Identity, Breadwinner Status and Psychological Well-being in the Household* Working Papers, The University of Sheffield, Department of Economics <https://www.sheffield.ac.uk/media/3918/download>

Bush Darren. 1999 “Caught between Scylla and Charybdis: Law & Economics as a Useful Tool for Feminist Legal Theorists.” *American University Journal of Gender, Social Policy & the Law* 7:395-430.

Carbone, June. 1990 "Economics, Feminism, and the Reinvention of Alimony: A Reply to Ira Ellman." *Vanderbilt Law Review* 43:1463-1502.

Carbone, June. 1994 "A Feminist Perspective on Divorce", *The Future of children* 4:183-209.

Carbone, June & Brining, Margaret F. 1991 "Rethinking Marriage: Feminist Ideology, Economic Change, and Divorce Reform." *Tulane Law Review* 65:953-1010.

Carbone, June & Brinig, Margaret F. 1998 "Reliance Interest in Marriage and Divorce", *Tulane Law Review* 62:855-905.

Cohen, Lloyd. 1987 "Marriage, Divorce, and Quasi Rents; or, I Gave Him the Best Years of My Life." *The Journal of Legal Studies* 16:267-304.

Cohen Lloyd, 2004 "Marriage: The long-term contract" in *The Law and Economics of Marriage and Divorce* Antony W Dnes & R. Rowthorn eds. Cambridge pp.10-34

Davis, Joyce. 1996 "Enhanced Earning Capacity/Human Capital: The Reluctance to Call It Property." *Women's Rights Law Reporter* 17:109-146.

Ellman, Ira M. 1989 "The Theory of Alimony" *California Law Review* 77:1-82.

Ertman, Martha M. 1998 "Commercializing Marriage: A Proposal for Valuing Women's Work Through Premarital Security Agreements." *Texas Law Review* 77:17-112.

Estin Laquer, Ann. 1995 "Love and Obligation: Family Law and the Romance of Economics." *William & Mary Law Review* 36:989-1087.

Fahey, Tony. 2013 *Divorce Trends and Patterns in the Western World: A socio-legal overview*. University College Dublin, Geary Institute Discussion Papers
<http://www.ucd.ie/geary/static/publications/workingpapers/gearywp201320.pdf>

Fette, Sarah E. 1997 "Learning from Our Mistakes: The Aftermath of the American Divorce Revolution as a Lesson in Law to the Republic of Ireland." *Indiana International & Comparative Law Review* 7:391-431.

Fineman Albertson, Martha, 1991 *The Illusion of Equality. The Rhetoric and Reality of Divorce Reform*, London, The University of Chicago Press

Fineman Albertson, Martha, 2009 "Equality: Still Illusive after All These Years." in *Social Citizenship and Gender*. Joanna Grossman & Linda McClain eds. Cambridge University Press, pp.250-266.

Jenkins, Stephen P. 2008 *Marital splits and income changes over the longer term* Working Papers, Institute for Social and Economic Research, University of Essex https://www.iser.essex.ac.uk/files/iser_working_papers/2008-07.pdf

Koo, Helen P.- Suchindran, Chirayath M.- Griffith Janet D., 1984 "The effects of children on divorce and remarriage: a multivariate analysis of life table probabilities" *Population Studies: A Journal of Demography* 38:451-471.

Leopold, Thomas. 2018 "Gender Differences in the Consequences of Divorce: A Study of Multiple Outcomes", *Demography* 55:769-797.

Lowes, Sarah. & Nunn, Nathan. 2018 "Bride price and the wellbeing of women." in *Towards Gender Equity in Development*. S. Anderson, L. Beaman, J.P. Plattaeu eds. Oxford University Press pp. 117-166.

OECD. 2018 *Is the Last Mile the Longest? Economic Gains from Gender Equality in Nordic Countries* OECD Publishing, Paris.

Olsen, Frances E. 1983 "The Family and the Market: A Study of Ideology and Legal Reform." *Harvard Law Review*, 96:1497-1578.

Phillips, Roderick. 1991 *Untying the Knot: A Short History of Divorce*, Cambridge, Cambridge University Press.

Posner, Richard A. 1986 *Economic Analysis of Law*, Wolters Kluwer.

Posner, Richard A. 1989 "Conservative Feminism." *University of Chicago Legal Forum*, 1989:191-217.

Pryor, Jan. 2013 Marriage and Divorce in the Western World.” in *Contemporary Issues in Family Studies: Global Perspectives on Partnerships, Parenting and Support in a Changing World*, A. Abela & J. Walker eds. pp. 46–58.

Smyth, Bruce & Weston, Ruth. 2000 *Financial living standards after divorce: a recent snapshot*. Melbourne, Research paper No23, Australian Institute of Family Studies.

Starnes, Cynthia Lee. 2011 “Alimony Theory.” *Family Law Quarterly* 45:271-292.

Tsaoussis, Aspasia. 2004 “Protecting Homemaker’s Marriage-Specific Investments under No-Fault Divorce: A Model for Restructuring Alimony in Civil Law Countries.” *American Law and Economics Review* 6:217-247.

Wax, Amy. 1998 “Bargaining in the Shadow of the Market: Is There a Future for Egalitarian Marriage?” *Virginia Law Review* 84:509-672.

Weitzman, Lenore J. 1985 *The divorce revolution The Unexpected Social and Economic Consequences for Women and Children in America*, New York, The Free Press

Wishik, Heather Ruth. 1986 “Economics of Divorce: An Exploratory Study.” *Family Law Quarterly* 20:79-107.